

20 т.

А. БЕКБЕРГЕНОВ

*Көркем Телдер
Минг Тапсау*

**ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
СТИЛИСТИКАСЫ**

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1990

АЛҒЫ СӨЗ

Қарақалпақ тилинің стилистикасы бойынша усы ўақытқа дейин системалы түрде жазылған арнаўлы мийнетлер жоқ. Бул тараўда тек функциональ стильлер ҳаққында профессор Е. Бердимуратовтын “Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы” (Нокис, 1973) атлы мийнетиң атап көрсетиўге болады. Ал қарақалпақ тили стилистикасының предмети ҳәм ўазыйпалары, ондағы лексикалық, морфологиялық ҳәм синтаксислик қураллардың стилистикасы, троплар ҳәм стилистикалық фигуралар ҳәм т. б. ҳазирге дейин жетерли дәрежеде изертленилмей киятырған мәселелер болып табылады. Соңлықтан да бул китапта усы мәселелер қысқаша планда сөз етиледи.

Стилистиканың улыўма теориялық мәселелерин баянлаўда рус тили ҳәм түркий тиллери (өзбек, татар, қазақ ҳәм т. б.) бойынша басылып шыққан мийнетлерден пайдаланылды. Анализ ушың материаллар аўызеки халық дәретшелеринен, революцияға дейинги қарақалпақ классикалық әдебияты ўакиллериниң ҳәм қарақалпақ совет жазыўшыларының шығармаларынан, сондай-ақ республикалық газета ҳәм журналлардан алынды.

Бул китап қарақалпақ тилинің стилистикасы бойынша изертлеўдеги биринши тәжирийбе болғанлықтан онда айырым мәселелерди баянлаўда жетиспеўшиликлердиң болыўы—нызамлы кубылыс. Соңлықтан да бул китапта қарақалпақ тили стилистикасының барлық мәселелери толық анализленген деп есаплаўға болмайды. Китаптың тийкары мақсети—қарақалпақ тили стилистикасының ең баслы мәселелери ҳаққында избе-из қысқаша мағлыўматлар бериў.

КИРИСИЎ ТИЛ СТИЛИСТИКАСЫ ПРЕДМЕТИ ҲӘМ ОНЫҢ ҰАЗЫЙПАЛАРЫ

„Стилистика“ термини тил ҳәм әдебиат таныў илимлеринде XIX әсирдиң орталарынан баслап қолланыла баслады. „Стиль“ сөзи грек тилинен (грекше *stylos*—тахтаға жазыў ушың сүйир

етип шығарылған таяқшаны аңлатқан) алынған. Филология илиминде стилистика екі мәніде түсініледі: 1) тил хәм сөйлеу стилистикасы. 2) көркем әдебиат стилистикасы. Олардың бириншиси хәзирги әдебий тил хәм әдебий сөйлеудің стильлик системасын изертлейди, ал екіншиси әдебий шығармалардың стильлик өзгешеліктерин, сондай-ақ айырым жазыушының ямаса айырым әдебий ағамның стилин тексереди.

Халықтың миллеттин тили жүдә курамалы, әсирлер бойына раўажланып жетиліскен система болып есапланады.

Тилдің системасы деген не? Тилдің системасы деп аталыуы ушын төмендеги шәртлердің болыуы шәрт:

1. Хәрқандай системаның өзиниң бирліктери болып, бундай бирліктер өзлерине тән болған белгилери менен өзгешеленеди. Мысалы, сөздің лексикалық мәніси тилдің семантикалық системасына, грамматикалық қасиеттери грамматикалық системаға, сеслик сыртқы көриніслери фонологиялық системаға жатады. Демек, қәлеген сөз өзиниң хәр түрлі белгилерине қарай хәр қыйлы системаға киреди.

2. Хәр қандай системаны кураушы бирліктер өзлериниң мәни хәм функцияларына ийе болып, бир-бири менен хәр қыйлы қатнаста турады. Мәселен, тилдеги бундай қатнастың баслысы ретінде қарама-қарсылық (оппозициялық) қатнасты көрсетуіге болады. Тилдің қәлеген системасы өз ишине бири бирине қарсы болған элементтерден турады. Мысалы, сан категориясында бири-бирине қарама-қарсы бирлік хәм көплік, феийлдердеги болымлы хәм болымсыз феийлдер хәм т. б. Усыған байланыслы тилдің хәр бир системасын оппозициялардың (қарама-қарсылықтардың) системасы деп қарау мүмкин.

3. Бундай оппозициялардың составына тек өз ара қатнасты болған бирліктер ғана киреди. Ондай қатнастар өз-ара уқсас (ал гейде теппе-теп) хәм хәр қыйлы (хәттеки, қарама-қарсы) болыуы да мүмкин. Мәселен, феийлдің болды-болады формалары өз ара қатнасты, себеби олардың лексикалық мәнілери бир, бирақ мәхәлди аңлатыуы хәр қыйлы: өткен мәхәл хәм келер мәхәл. Ал қалаға хәм бараса сөзлери өз ара қатнасты емес, себеби олар хәр қыйлы подсистемаға киреди: қалаға-бирлік сан, барыс сеплигиндеги атлық, ал барасаң-бирлік сан, келер мәхәл, 2-беттеги феийл.

Солай етип, тилдің хәр қандай системасын үйреніуі ушын дәслеп оның бирліктериниң өз ара қатнасын анықлау керек. Демек, стилистика да әдебий тилдің стилистикалық бирлиги болатуғын сөзлердің белгилерин изертлейди хәм тил бирліктери арасындағы өз ара стилистикалық қатнастың принциптерин анықлайды. Стильлик өз ара қатнастар сөзлердің, турақлы дизбеклердің, сондай-ақ сөз формаларының, конструкциялардың ишінде болады. Мысалы, отыр-омал, урды-берип жиберди; бахытсыз-манлайы қара; жүдә тез-қас қаққанша; редактор дүзеткен мақала-редактор тәрәпинен дүзөтилген мақала хәм т. б. бири

бири менен стильлик қатнастағы бирліктер. Демек, стильлик өз ара қатнастар тилдің барлық тарауларына да тән.

Тилдің стилистикасы хәм практикалық стилистикасында ең орайлық орыды синонимия ийелейди, себеби синонимлик уядағы (қатардағы) сөзлерде өз ара қатнас жүдә айқын көринеди, сонлықтанда бундай бирліктер бир системалас бирліктер болып табылады. Синонимлер бир-бирине лексикалық мәнілери бойынша емес, ал тек өзлериниң қосымша стильлик белгилери арқалы ажыралады, яғни олардың белгилери (лексикалық мәнілери) бир жағынан тең болса, ал екінши жағынан (стильлик) хәр қыйлы (қарама-қарсы) болады: бас-гелле; жүзи-шырайы-сыйқы-репки-бети-әпшері. Бул сөзлер мәніси бойынша бири бирине қайшама жақын болғаны менен стильлик қолланылуы жағынан бир-биринен парық қылады. Содай етип, стильлик қатнастар тек өз ара синонимлик қатнаста турған тил бирліктерінде көринеди.

Ал өз синонимлерине ийе болмаған тил бирліктерінде бундай стильлик қатнастар болмайды. Мәселен, төрт, он екінши, стол хәм т, с. сөзлер, сондай-ақ термин сөзлер тек ғана бир мәнилі сөзлер болып, басқа сөзлер менен стильлик қатнаста болмайды.

Тилди тек фонема, сөз формалары, сөзлер, турақлы дизбеклер, сөз дизбеклери хәм конструкциялардың қалай болса солай орналасыуынан туратуғын бирикпе деп түсініуіге болмайды. Тил—хәмме уақытта да система. Оның курылысында фонологиялық, грамматикалық, лексикалық хәм басқа да системалар болады.

Тил—объектив өмир сүретуғын хәм сол тилде сөйлеушілер ушын бирдей ортақ қатнас курааларының структуралық бирлиги.

Ал сөйлеу болса усы тилдің тийқарғы функциясының практикада иске асыуы болып есапланады, себеби тил тек сөйлеу ушын ғана керек. Сонлықтан да тилди жаман ямаса жақсы деуіге болмайды, тек сөйлеу ғана жаман ямаса жақсы болыуы мүмкин.

Улыұма халықлық сөйлеу тилинде әдебий тил, қарапайым лексика, диалектизм, профессионализм хәм жаргонлар бир қатар қолланыла береді. Бирақ хәр қандай халықтың тилинің байлығы болып оның тек әдебий тили ғана хызмет етеди. Әдебий тил—бул белгилі бир нормаларға түсип системаласқан улыұма халықлық тилдің ең жоқарғы формасы. Басқаша айтқанда, әдебий тил—белгилі нормаға тийқарланған тил. Норма—тилдің лексикалық, морфологиялық, синтаксислик элементтериниң ишинен жәмийетке хызмет етиуі ушын ең қолайлы хәм дурыс деп таңдап алған тил курааларының жыйынтығы болып есапланады. Жәмийет ушын керекли бундай нормаларды тилдің раўажланыуы барысына қарай сол тилде сөйлеуші халықтың өзи таңдап алады. Олар сабақлықлар, сөзликтер хәм қолланбалар, баспа сөз, радио, телевидение арқалы таратылады.

Қарапайым сөзлер, диалектизм, профессионализм хәм жаргон-

лар әдеби тилдің составына кирмейди, себеби олар улыўма халыққа теңдей түсиникли емес, олардың қолланыў өриси шекленген. Бирақ гейде олардың айырымлары активлесип дәслеп улыўма халық тилине, соңынан әдеби тилге де кирип орын алыўы мүмкин. Мәселен, қарақалпақ тилинің арка диалектиндеги әдейи // адайы сөзи хәм кубла диалектиндеги дүриште (силос), аўаза (жүзимди кесиў ушын эңги) сөзлери ҳазирги ўақытта әдеби тилден орын ала баслады. Бирақ ондай сөзлердиң хәммеси әдеби тилге бирдей кире береди деп түсинбеў керек. Олардан тек жәмийеттин раўажланыў талабына жуўап бергендей түрлери гана әдеби тилге өтиўи мүмкин.

Солай етип, белгили бир нормаға түскен әдеби тилди дурыс пайдаланыў, айтылажақ шикрди анық, дурыс, таза хәм көркем етип билдириўге жәрдем етеди, яғни ол сөйлеўшиниң сөйлеў мәдениятын жоқары көтереди.

Тил—әсирлер өтиўи менен бир қанша өзгерислерге ушырап туратуғын кубылыс. Ал сөйлеў болса оннан да көбирек өзгерислерге ушырайды. Себеби сөйлеў процессинде ҳәр бир сөйлеўшиниң өзине тәп болған сөз таңлаў уқынлылығы, сондай-ақ турмыстағы ҳәр қыйлы жақалықлар көриниўи мүмкин. Сөйлеўдеги бундай өзгерислердиң айырымлары гейде әдеби тилдиң қурылысына тәсир етип, оның нормасына снйўи де мүмкин, себеби тил хәм сөйлеў хәмме ўақытта өз ара тығыз байланыста болады.

Лингвистикалық стилистика (яғни тил хәм сөйлеў стилистикасы) тилдиң стильлер системасын изертлейди.

Тил—стилистикасы әдеби тилден сөзлердиң, фразеологиялық дизбеклердиң, сөз формаларының хәм конструкциялардың стильлик қатнастарың, олардың стилистикалық белгилерин анықлайды, ал сөйлеў стилистикасы сөйлеў материаларын стильлик дифференцияға сәйкеслеп қурыў ызамлылықларын үйренеди.

Бул айтылғанлардың хәммеси стилистиканың теориялық хәм практикалық әҳийетиниң үлкен екенлигин көрсетеди. Теориялық жақтан, стилистика бизиң ҳазирги әдеби тилниңди теренирек билиўге, оның стильлик системасын өздестириўге, әдеби тилдиң стильлик ызамлылықларын үйрениўге жәрдем етеди. Практикалық жақтан, ол бизиң жәмийетимизде сөйлеў мәдениятының жоқары дәрежеде болыўы ушын хызмет етеди. Ҳәр қандай мәдениятли адамның сөйлеўинде орфоэпиялық, грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфографиялық хәм пунктуациялық (жазба тил ушын) нормалардың сақланыўы керек. Демек, сөйлеў мәдениятына тил илими тараўларының хәм-месиниң де қатнасы бар. Стилистиканы үйрениў ҳазирги тилде сөйлеўшилерге тилдиң стилистикалық нормаларын хәм стилистикалық байлықларын дурыс ийелеўге жәрлемин тийгизеди.

Солай етип, стилистика—тил хәм сөйлеўдиң стильлерин үйретуғын илим. Ол практикалық стилистика, функциональлик стилистика, көркем әдебиат стилистикасы, грамматикалық стилис-

тика, лексикалық стилистика, фонетикалық стилистика усаған тараўларға бөлинеди.

Практикалық стилистика тилдеги қуралларды теориялық жақтан үйрениўдиң тийқарында оларды конкрет жағдайларда қолланыўдың усыл хәм формаларын үйретеди.

Функциональлик стилистика тилдеги функциональ стильлердиң түрлерин, олардың бири биринси айырмашылықларын хәм өзгешеликлерин изертлейди.

Көркем әдебиат стилистикасы бир жазыўшының ямаса [бир көркем шығарманың тил өзгешеликлерин анализлейди. Көркем әдебиат стилистикасы тек гана әдеби тилдиң нормалары менен шекленип қалмай улыўма халықлық тилдиң барлық элементлерин де өз ишине қамтыйды. Мәселен, онда профессионализмлер, диалектизмлер, қаранайым сөзлер де қолланыла береди.

Лексикалық стилистика сөз, оның аўыспалы мәнилерин, синоним, омоним, антонимлердиң, неологизм хәм архаизмлердиң, фразеологизмлердиң тилде қолланылыў өзгешеликлерин изертлейди.

Фонетикалық стилистикада сөзлердиң стилистикалық функциясы, олардың айтылыў өзгешеликлерин, сөзлердиң символикалық хәм поэтикалық функциясы үйрениледи.

Грамматикалық стилистикада сөз жасаў қуралларының стильлик өзгешеликлерин, сөз формаларының, сөз дизбеклерин хәм гәплердиң, сөзлердиң гәптеги орын тәртиниң стилистикалық бояўлары, олар арасындағы синонимика, олардың модалльик, эмоциональ-экспрессивлик түс бериўдеги хызметлери үйрениледи.

I. ТИЛ СТИЛЬЛЕРИ

Стиль проблемасы, оны анықлаў, классификациялаў [хәм оның тил илиминде алатуғын орның белгилеў елге шекем тартылы мәселелердиң бири болып киятыр.

Стильди анықлаўда рус тилши-илимпазлары (М. В. Ломоносов, А. Х. Востоков, В. В. Виноградов, А. И. Ефимов, А. Н. Гвоздев, Р. А. Будагов, Д. Э. Розенталь, М. Н. Кожина хәм т. б.) көп жұмыс исели. Тюркологияда да стиль мәселесине кейинги ўақытларда айрықша дыққат аўдарыла баслады.

Акад. В. В. Виноградов тил стилин ҳәр қандай әдебиат ямаса жазыў жанрына, ҳәр қандай турмыс сферасына, белгили бир социаллық ситуацияға сәйкес семантикалық жақтан қабылланған, экспрессивлик жақтан өлшенген, белгили бир мақсет ушын бириккен тил қуралларының системасы сыпатында қарайды.¹ А. Н. Гвоздев улыўма халық тили системасында айырым шақапшалардың пайда болатуғынын, олардың улыўма тил қураллары

¹ Виноградов В. В. О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII-XIX вв.—Известия АН СССР, отделение русского языка и литературы, вып. 3, М. 1946, 225—бет

менен бирге өзіне тән, сол тараўда актив колланылатуғын бирликлерине ийе екенлигин көрсетип, бундай улыўма халықлық тилдиң тармақларын тил стили деп атайды¹. А. И. Ефимов стиль—бул тил куралларының қолланылыў ызымлықлары, жәмлесий характери, өзгеше составы аркалы ажыралатуғын тилдиң тарийхий дәўирлер даўамында дөреген тармақлары деп көрсетеди².

Соңғы дәўирлерде түркий тиллериниң стилистикасы да системалы түрде изертлениле баслады. Мәселен, азербайжан,³ татар,⁴ өзбек,⁵ казак⁶, хәм т. б. түркий тиллеринде бул мәселеге арналған изертлеў жумыслары басылып шықты.

Қарақалпақ тилиндеги стильлер хәм стилистика мәселелери профессор Е. Бердимуратовтың мийнетлеринде арнаўлы түрде сөз етилди. Ол өз изертлеўлеринде стильге анықлама берди, қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлердиң түрлери, олардың раўажланыў жоллары хәм тилимиздиң лексикасын байытыўдағы орнын көрсетти.

Е. Бердимуратов —...-стиль—бул, ҳақыйқатында да, тилдиң тарийхий раўажланыўының барысында турмыс тараўларына, тил аркалы қатнастың түрли формаларына, конкрет ситуацияға байланыслы лексика-семантикалық, грамматикалық хәм т. б. бойынша сол тараўға функциональлық бейимлиги менен қелиплескен тил куралларының системасы сыпатында көринеди,⁷— дейди.

Сондай-ақ әдебий тилдиң стильлер системасын анықлаўда да бирдейлик жоқ, себеби бундай классификация хәр қыйлы принциплер тийқарында исленген. Мәселен, А. Н. Гвоздев ис қағазлары стили, көркем әдебиет, публицистикалық, илимий-көншилик хәм сөйлеў⁸, А. И. Ефимов әдебий-беллетристикалық, жәмийетлик-публицистикалық, илимий, профессиональ-техникалық, рәсми-документальлық, эпистолярлық,⁹ Р. А. Будагов аўызекки, жазба, илимий, көркем-әдебий¹⁰ стильлерин ажыратқан.

Қарақалпақ әдебий тилинде Е. Бердимуратов жәмийетлик, публицистикалық, көркем әдебиет, илимий-терминологиялық, өндириллик-техникалық хәм рәсми ие қағазлары¹¹, стильлерин көрсетеди.

1. Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М. 1958, 19-бет.

2. Ефимов А. И. Стилистика русского языка 1968, 12-бет.

3. Демирчизаде Э. Азербайжан диалекти усадибуўаты. Бақы, 1962.

4. Хаков В. Татар тиле стилистикасына кереш. Казан 1963. Курбатов Х. Хәзерге татар әдеби тилинен стилистик системасы. 1971.

5. Шомахсудов А., Расулов И., Қўнгуоров Р., Рустамов Х. Ұзбек тили стилистикасы. Говкент, 1983.

6. Балақасев М., Жаппейсов Е., Томавов М., Манасбаев Б. Қазак тилиниң стилистикасы. Алматы, 1974.

7. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973, 8-бет.

8. Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка, 17-28-б.

9. Ефимов А. И. История русского литературного языка. М. 1967, 16-бет.

10. Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1958, 396, 411-бетлер.

11. Бердимуратов Е. Көрсетилген мийнети, 19-бет.

Тил адамлардың турмыс хызметине байланыслы хәр қыйлы функцияларды атқарады. Тилдиң ең әҳмийетли жәмийетлик функциялары мыналардан ибарат: 1) сөйлесий (общение), 2) хабарлаў (сообщение), 3) тәсир етиў (воздействие),¹ усындай функцияларды атқарыў ушын тарийхий раўажланыўда тилдиң айырым бөлшеклери сыпатында олардың өзіне тән болған айрықша лексика-фразеологиялық, гейпара морфологиялық кураллары қелиплеседи. Тилдеги бундай бөлшеклер тилдиң функциональ стильлери деп аталады.

Көрсетилип өтилген үш функцияға сәйкес тилде мынадай стильлер бөлинип шығады: сөйлеў стили (сөйлеў функциясы), илимий хәм рәсми ислер стили (хабарлаў функциясы), публицистикалық хәм көркем әдебиет стили (тәсир етиў функциясы). Тилдиң бул функциялары көпшилик ўақытта бири бири менен қатнаста болады, мәселен, публицистикалық стильде тәсир етиў функциясы менен бирге хабарлаў функциясы да көриниң турады. Сонлықтан да көрсетилген стильлерди өз алдына пүткиллей бөлекленген система деп қарамай, оларды өз ара тығыз қатнаста, бир-бирине өтип туратуғын тил кубылысы деп қараў керек. Олардың өз алдына ажыратылыўы тек шәртли түрде ғана болады.

Колланылыў типине қарай функциональлық стильлер еки группаға бөлинеди: 1). Биринши группаға илимий, публицистикалық хәм рәсми ислер стильлери киреди. Олар монолог түринде колланылады; 2). Екинши группаға диалог характериндеги стильлер киреди. Демек, биринши группа—бул китабий стиль болады да, екинши группа—сөйлеў стили болады. Ал көркем әдебиет стили өз алдына бөлек турады, себеби ол өзиниң өзгешеликлерине байланыслы бул группалардың тек биреўине ғана кирмейди.

Функциональ стильлердиң китабий хәм сөйлеў типлерин сөйлеўдиң формалары болған—жазба хәм аўызекки тил менен шатастырыўға болмайды. Олар бир-бирине канша жақын болғаны менен хеш ўақытта өз ара тең емес. Мәселен, илимий темаға байланыслы исленген лекция китабий стильге жатады, бирок ол белгили бир аудитория алдында аўызекки формада айтылады. Сондай-ақ биреўдиң скинши биреўге жазған хаты жазба формасында болса да сөйлеў тилине тән болған өзгешеликлерди өзинине алады.

Солай етип, тилдеги функциональ стильлер төмендегише классификацияланады:

1. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, 6-бет.

I. КИТАБЫЙ СТИЛЬЕР:

1) илимий стиль; 2) рәсми ислер стили; 3) публицистикалык стиль; 4) көркем әдебиат стили;

II. СӨЙЛӨҮ СТИЛИ.

Айырым изертлеушилер тәрәпийен көрсетилип жүрген „салтанатлы стиль“, „Сатиралык стиль“ хәм т. б. түсиниклер тек тил куралларының эмоциональлық хәм экспрессивлик белгилериниң көриниүи болып есапланады.

I. ИЛИМИЙ СТИЛЬ

Илимий стиль әдебий тилдеги китабий стильлердиң катарына жатады. Ондағы баянлау монолог түринде, логикалык жақтан дәлилли ойланып дүзилген гәплерден куралып, бул стиль әдебий тил нормаларына сәйкес болған тил куралларынан пайдаланады. Илимий стиль, әлбетте, илимий раўажланыўы, оның жана тараўларының пайда болыўы менен байланыслы. Бул стильдиң тийкарғы мақсети — логикалык информацияны хабарлау, оның ҳақыйкый екенлигин дәлиллеу болып есапланады. Сонлықтан да оның лексикасында хәм грамматикасында өзине тән болған өзгешеликтери болады.

Лексикалык өзгешеликтери: Илимий стильдиң лексикасында илимий хәр бир тараўының өзине тийисли терминлери қолланылады. Бундай терминлер тек туўра мәнисинде қолланылатуғын бир мәнили сөзлер болып, аўыспалы мәнилдерде пайдаланылмайды: ой, тербелис, қозғалыс, жақтылық, тийинди, теңдеме, жер баўырлаушылар, кесинди, шенбер хәм т. б. Қарақалпақ тилиндеги көпшилик терминлер рус тилиниң терминлерин қалықалау нәтийжесинде пайда болған. Соның менен бирге көпшилик илимий терминлер интернациональ сөзлер болып есапланады: конструкция, атом, синус, трапеция, грамматика, индукция хәм т. б. Илимий мийнетлерде бундай терминлер жиий-жиий қайталанып келе береді. Әсиресе „берилген“, „демек“, „есапланады“, „дәлиллеу“, „аталады“ усаған сөзлер көбирек ушырасады. Мысалы: Берилген АВ кесиндисин теңдей n бөлекке бөлиң. Демек, бизиң қарап отырған қоңсылас мүйешлеримиз 60° хәм 120° ка тең.

Морфологиялык өзгешеликтери: 1) Илимий стильде атлықлар көбинесе бирлик санда қолланылады: атлық, үшмүйешлик, баслауыш, санлық; Мысалы: Еркин ҳалында фосфор бир неше аллотропиялык түр өзгерисин дүзеди. Санлық өзиниң форма жасаушы спецификалык аффикслерине ийе. 2) Фейилдиң беллик формаларынан көбинесе бирлик сан III-бет формасы (аталады, табылады, айлатады, есапланады, гәрезли болады, көрсетеди), көплик сан I-бет формалары қолланылады: есаплаймыз, ийе 60-

ламыз, атаймыз, айтайық, көрсемиз, байқаймыз; 3) Илимий стильде фейиллер хәзирги-келер мәхәл формасында қолланылады. Мысаллар: Ол а туўрысына перпендикуляр болады хәм а туўрысын бази бир В тоқкасында кесип өтеди. Қатты денелер тек өзиниң көлемин сақлап ғана қоймастап, формасын да сақлайды. Металлардың оксидлери онда ерийди, ал металл еримейди.

Синтаксислик өзгешеликтери: 1) Илимий стильде кирис ағзалы гәплер кеңирек қолланылады: Айтайық, А тоқкасынан а туўрысына еки перпендикуляр түсириўге болады дейик. Әлбетте, системаны жылдылықты хәш өткизбейтуғын қабық иенен қоршау мүмкин емес. Демек, қаралып отырған функцияның О тоқкасында туўындысы да болмайды. Бул болжау, ҳақыйқаттан да, дурыс. 2) Хәр қыйлы фейиллик топламлар хәм қоспа гәплер көплен ушырасады: Егер үшмүйешликте еки мүйеш тең болса, ол тең капталлы үшмүйешлик болады. Суўығанда газ қысылады хәм сыртқы күшлер газ үстинен оң жумыс атқарады. Азот жетиспесе, өсимликтің өсиўи иркиледи, дәслеп жыпырақлар солғын жасыл реңге енеди, оныан кейин сарғаяды хәм фотосинтез процесин тоқтайды. Турақлы тоқтың күши еки өткизгиште де бирдей болады, себеби турақлы ток жағдайында өткизгишлерде электр заряды топланбайды. Ушлары айқасыўшы туўрыларда болған, олардың хәр қайсысына перпендикуляр болып табылатуғын кесинди айқасыўшы еки туўрының улыўма перпендикулярлары деп аталады.

Илимий стильдиң соңғы ўақытлары *илимий-көпшилик стиль* деген кишкене түри өз алдына бөлинип шықты. Илимий көпшилик әдебиат кең халық массасы ушын жазылады, сонлықтан да бул стильде оныша түсиниксиз терминлер болмайды, бул жағынан ол публицистикалык хәм көркем әдебиат стилине бир қанша жақын турады.

2. РӘСМИЙ ИСЛЕР СТИЛИ

Рәсмиий ислер стили жүдә турақлы, өзиниң белгилли жанры, лексикасы, фразеологиясы хәм синтаксислик топламларына ийе, бул стильде белгилли бир штамп (өзгермейтуғын сөз хәм топламлар) көбирек қолланылады. Рәсмиий ислер стили составына арза, справка, дағаз, счет, тил хат, исеним қағаз, есап, акт, доклад, протокол, шәртнама, характеристика, буйрық, автобиография, шақырыу хат хәм т. б. киреди.

Рәсмиий стильде айтылажақ пикир конкрет, анық хәм түсиникли болыўы керек, себеби бул стильде хәр қыйлы документлер жазылады. Бундай документлердиң мазмуны анық болып, олар әдебий тилде қәлиплескен бир формада алып барылады, сонлықтан да рәсмиий ислер стилиниң өзине тән лексикалык хәм грамматикалык өзгешеликтери болады.

Лексикалык өзгөчөлүктөр: 1) Рәсми ислер стили өзүнүн арнайы терминологиясына ийе. Бундагы терминдер илимий стильдеги терминдердей абстракт характерде эмес, ал практикалык аҳмийети бар болгандыктан бир канша конкрет болып келет: инструкция, катнас кагаз, телефонограмма, буйрык, справка, акт, протокол, күн тәртиби, карар, тыңланды, макулдуу, сораныу, мәлим етиу хэм т. б.

2) Лексика-фразеологиялык хэм грамматикалык жақтан белгилери бир формала қәлиплескен стандарт бирликлер (штамплар) көплен пайдаланылады: тыңлап хэм талқылап, есапы дэуир ишинде, буйрыгына мууанык, төмендеги кол койушылар, еске ала отырып, рухсат етиуди соранаман, сөгис жэриялау, қарар қабыл етиу.

3) Хэр қыйлы қыскарған атлықлар көплен ушырасады: госплан, ин-т, рай-ПО, зам, ф-ка, пом, зав. Мысалы: Дуршекеев тчк Куйбышев қаласында болатуғын механизаторлардың кеңесине қатнас зпт ақшары изиннен жиберемиз тчк директор (О. Әбдирахманов).

Морфологиялык өзгөчөлүктөр: 1) Атауыш феил формалары, хэр қыйлы қарарларда -сын, -син аффиксли буйрык мейил формалары жиин қолланылады: Күн тәртибинде: мекеменн жыллық есабын тыңлау. Есап қанаатландырылық деп табылсын. 2) Документлерде эмоциональлық хэм экспрессивлик мәни аңлатуу зэрүрлиги болмағандықтан рәсми ислер стилинде келбетликлер хэм рәуишлер көркемлеу қурамы сыпатында қолланылмайды.

Синтаксислик өзгөчөлүктөр: 1) Гәплер ықшамлы, түсиникли болып, ондагы сөзлер туура орын тәртибинде жайласады, Мысалы: Справка жұмыс ислеу орнына көрсетиу ушын берилди; 2) Гейде гәплер үлкен болып, олар бир неше биргелikli ағзалардан (пунктлерден, статьялардан) турады. Мысалы:

Сессияның күн тәртибине төмендеги мәселелер киргизилди:
1. Нөкис қаласын экономикалык хэм социаллық раўажландырудың 1988-жылға мәмлекетлик планы хэм Нөкис қаласын экономикалык хэм социаллық раўажландырудың 1987-жылғы мәмлекетлик планының орынлауы барысы ҳаққында.

2. 1988-жыл ушын Нөкис қаласының жергиликли бюджети хэм Нөкис қаласының 1987-жылғы жергиликли бюджетиниң орынлауы ҳаққында...

3. Халық депутатлары Нөкис қалалық советиниң 1988-жылғы ис планын тастыйықлау.

4. Шөлкемлестириу мәселеси. („Совет Қарақалпақстаны“, 1987, 27-ноябрь).

Солай етип, рәсми ислер стили адамлар арасындагы рәсми қатнасықларды билдириу ушын хызмет етеди. Ол хэммеге бирдей ортақ болып қәлиплескен конструкцияларға ийе, сонлықтан да бул стиль баска стильдерден аңсат ажырадып турады. Рәсми ислер стилинде хэр қыйлы документлер дүзиледи. Хэр бир до-

кументти дүзиудин өзинше режелери, талаплары болады. Егер документ соларға сәйкес дүзилмесе, өзиниң документлик қунын, баҳасын жойтады. Хәзирги ўақытта СССР да ис жүргизиудин бирдей мәмлекетлик системасы (Единая государственная система делопроизводства — ЕГСД) дүзилген. Ис қағазларының айырым формалары мектеплерде де үйретиледи.

Рәсми ислер стилине хэр қыйлы канцеляризмлер де киреди. Олар жазба тилде орынлы қолланылуы керек, ал аўызеки сөйлеу тили ушын олар улыўма характерли емес.

Рәсми ислер стилине тән сөзлер гейде юморлық хэм сатиралық шығармаларда қаҳарманларға сыпатлама беріу ушын қолланылады. Мысалы:

Мине мен мына қарарға кол койдым. Тыңла: „Декабрь айында қарханамыз хызметкерлери туўылған күн юбилейин белгилемесин, Той-мерекеге бармасын. Хеш ким үйленбесин де, турмысқа да шықпасын. Бир адам да аўырмасын, өлмесин“.

(О. Әбдирахманов).

Мысалда: қарар менен қадаған етиуге болмайтуғын хәрәкетлерди рәсми стиль менен беріу арқалы жазыушы комик образ жасай алған.

3. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

Публицистикалык стиль ямаса сиясий-идеологиялык стиль жәмийеттеги сиясий-идеологиялык қатнастарды билдириу ушын хызмет етеди. Соның ушын ол газеталарда, сиясий-жәмийетлик журналлар, радио хэм телевиденинде пайдаланылады. Ол тыңлаушыларға белгилери бир информация беріу хэм сол арқалы оларға тәсир етиу ушын қолланылады.

Публицистикалык стиль жазба хэм аўызеки формаларда да қолланыла береді. Мысалы, сиясий комментаторлардың, ораторлардың, адвокатлардың, пропагандистлер менен агитаторлардың шығып сөйлеулері аўызша формада болады, бирақ олар әдебий тилдиң нормаларынан пайдаланады.

Публицистикалык стиль: 1) газета-публицистикалык стиль (газета тили), 2) агитациялык стиль (шакырықлар, лозунглер, прокламациялар), 3) рәсми сиясий-идеологиялык стиль (партия, хукимет қарарлары хэм т. б.) түрлерине бөлинеди.

Газета-публицистикалык стилине газетаның бас мақалалары, информация, репортаж, халықаралық аўхал, спорт жаналықлары, фельетонлар киреди. Олар көбинесе агитациялык, пропагандалық характерге ийе болады. Бул стильдиң өзине тән стандарт бирликлери — хэр қыйлы конструкциялары болады; жоқары исе-ним, салмақлы үлес, қызғын жууан, мийнет вахтасы хэм т. б.

Публицистикалык стильдиң лексикасында сиясий-жәмийетлик лексика үлкен орын ийелейди: жәмийет, Ана-Уатан, революция, диктатура, конституция, новатор, салқын урыс, алдыңғылар, зүрәт, қайта қуруу, жеделлестириу хэм т. б. Айырым сөзлер

белгили Ұақытларда публицистикалык стильде колланылып, кейинен, шыгып калууы да мүмкин: шам-шырақ, атыз мәлийкасы, стахановшы хэм т. б.

Морфологиялык жактан алып караганда, публицистикалык стильде абстракт атлыклар (нәтийжелелик, садыклык, келисим, жууапкершилик хэм т. б.), фейилдиң ҳазирги маҳал формалары жиий қолланылады. Мысалы: 1. Соның менен қатар шийки затты үнемлеуде де үлкен табысларға жетисип киятырмыз. 2. Бул мәкемемиз ушын қолға киргизилген үлкен табыс. 3. Мине буның жемисин көрип тұрсыз. 4. Көп кемшиликлерге жол қойылды. 5. Қолда бар мүмкиншиликлерден пайдаланайық. (С. Жумарулов).

Публицистикалык стильде қоспаланған гәилер (биргеликли ағзалар, қаратпа сөзлер, кирис сөзлер, топламлар) кең қолланылады. Мысалы: Мийнет мәселелерин шешиуде мийнет коллективлериниң ўәкилдин әдеуір дәрежеде кеңейтиў, профсоюзлардың активлигин арттырыў, мийнеткешлер ҳуқықларының гарантиясын күшейтиў, сондай-ақ мийнет тәртин буннан былай бекемлеў, ҳұжданлы хэм жоқары өнимди мийнетти хошаметлеў ушын зәрүрли жағдайлар дүзиў белгиленип отыр. („Совет Қарақалпақстаны“, 1987, 26-декабрь).

Сондай-ақ бул стильде эмоциональлық хэм экспрессивлик мәнидеги сөзлер де пайдаланыла береді: Суўдың да сораўы бар. („Совет Қарақалпақстаны“, 1987, 15-декабрь) Исенимди хэм өз ара түсиниўди бекемлейиқ („Совет Қарақалпақстаны“, 1987, 13-декабрь).

4. КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ СТИЛИ

Көркем әдебият стили ямаса көркем әдебият тили басқа стильлерге салыстырғанда айрықша орын ийелейди.

Көпшилик илимпазлар (Р. А. Будагов, А. И. Гвоздев, А. И. Ефимов, Д. Э. Розенталь, Е. Бердимуратов хэм т. б.) бул стильди функциональ стиллери қатарына киргизеди хэм оны тилдин жәмийеттеги социальлық тәсир етиў функциясының бир формасы деп қарайды. Айырым изертлеўшилер көркем әдебият стилинде тилдеги барлық қураллардың да пайдаланыла беретугының еске алып, оны өз алдына бөлек стиль деп есаплайды.

Ҳақықатында да, көркем шығарманың тили әдебий тилге салыстырғанда бир қанша кеңрек болады, себеби көркем шығармада әдебий тилдин нормасына сәйкес сөз хэм формалар менен бирге диалектизмлер, профессионализмлер, терминлер хэм жаргонлар да пайдаланыла береді, яғни көркем әдебият стили улыўма миллий тилди өз ишине қамтыйды.

Көркем әдебият стилинде тилдин коммуникативлик хэм эстетикалык функциялары биригип келеди, өйткени көркем шығарма оқыўшыға қандай да бир информация бериўи арқалы оған эсте-

тикалык жактан да күшли тәсир етеди, яғни жазыўшы өз шығармасы арқалы бизди қоршаған дүньяны образлы хэм көркем етип көрсетеди, оған өзиниң көз қарасын билдиреди. Усы мақсетте көркем шығармаларда эмоциональлық, экспрессивлик, лиризм хэм хәр түрли көркемлеў қураллары (троптар, стилистикалык фигуралар) кең қолланылады.

Көркем әдебият стилинде жазыўшының сөз таңлаўында тилдин барлық стильлери де (китабый хэм сөйлеў стильлери) пайдаланыла береді хэм оларды пайдаланыў шығармадағы ўақыяға, оның персонажларының характеристикасына, тилине байланысы болады. Сонылықтан да хәр бир көркем шығармада жазыўшының индивидуальлығы, жеке стили, оның көз қараслары, образ жасаў уқыплығы көринеди. Айырым жазыўшылар өзиниң шеберлиги менен миллий әдебий тилдин раўажланыўында из қалдырып, оған өз тәсирин тийгизе алады.

Көркем шығарманың тили еки түрге бөлинеди: прозалық хэм поэзиялык. Ал драмалық шығармаларда көбинесе сөйлеў тилдин элементлери пайдаланылады.

Прозалық шығармалар өз ишине китабый хэм сөйлеў тиллериниң элементлерин қамтыйды.

Поэтикалык шығармалардың тили улыўма халықлық тилдин нызамлылықтарына сәйкес болса да, өзиниң спецификалык өзгешеликлерине ийе болады. Бундай шығармаларда ритмика (даўыссыз хэм даўыссыз буўышлар), аллитерация, ассонанс, рифма тийкарғы орынды тутады, себеби олардың көркемчилиги усы қураллар арқалы жасалады. Сондай-ақ поэтикалык шығармалардағы интонация, сеслик символизм (бири бирине жақын сеслердин образлылығы), музыкалык үлкен әҳмиетке ийе.

5. СӨЙЛЕЎ СТИЛИ

Сөйлеў стили адамлардың шикир алысыўында, сөйлесиўинде пайдаланылады. Сонылықтан да сөйлесиў ең кеминде еки адам арасында диалог формасында болып, оған солардың екеўи де қатнасады.

Сөйлеў стилинде, басқа стильлердегидей, бурыннан қәлиплекен нормалар болмайды. Сөйлесиўге қатнасыўшылар улыўма халықлық тилден өзлериниң қәлеўи, таңлаўы бойынша пайдалана береді. Хәр қандай сөйлесиў белгилі бир жағдайға, ситуацияға байланысы болып келеди.

Сөйлесиў стилиниң еки түрин ажыратыўға болады: 1) радио, телеведенидеги диктор, репортер, комментаторлардың, жыйналыстардағы докладшылардың сөйлеўи. Бундай сөйлеў жазба әдебий тилге тийкарланып, оның нормаларын сақлайды; 2) қәдимги өз ара сөйлесиў. Бундай сөйлесиў бир қанша өзгешеликлерге ийе болады.

Фонетика-интонациялык өзгешеликлер. Сөйлеў стилинде сөзлердин айтылыўы, сөйлеў интонациясы үлкен хызмет атқара-

лы. Сөйлөү процессинде: а) сөздеги айырым сөслөр орын алмасып колланыла береді, яғни дублет сөзлөр (вариантлар) ажыратылмайды; беш-бес жаман-яман, жарнақ-жапырақ, торпақ-топырақ, айланыу-айналыу; б) айырым сөслөр түсіп қалады: әкепти (алып келипти), бопты (болыпты), келип ек (келип едик), сосын (сошан соң), бомайды (болмайды);

Лексика-фразеологиялық өзгешеліктер: 1) турмыста актив колланылатуғын сөзлөр көбірек пайдаланылады: сен, биз, кел, кет, адам көше, хауа, шық, отыр, бала, жұмыс, кеш, ерте хэм т. б. 2) көпшилік сөзлөр экспрессивлік мәниге ийе болады. Мысалы: Курттайышнан үйренген талабың менен қалай хошласаң! (С. Жумағұлов).

Жазғанда да өзим қатырып жазар едим (О. Әбдирахманов). Кулласы, дәкенди бیرهу сыйлап, бیرهу қорқып дегендей, құрметлейди. Аманлық болса, ол жарын питкерип, елге нәхән болып кайтады. (О. Әбдирахманов).

3) Эвфемизмлер көбірек қолланылады: көзлі болыу, жаман ауырыу, жас босаныу, Мысалы: Барағөр, ағасы, (К. Султанов).

4) сөзлөр ауыспалы мәниде жиі ушырасады: Ұй, оны қатыраман ғой. (О. Әбдирахманов). Ауылды яман-ә сағынып жүр едим. (Ш. Сейтов).

5) рус тилинің сөзлери айрықша мәниде қолланылып, экспрессивлік мәниге ийе болады: Үсти-басым әкеди балалардыкінен де ход (Ш. Сейтов). Сен, қатын, бала тәрбиясынан поль болып турып, мениң алдымды кескеслей берме (О. Әбдирахманов). Көзіннен сорпаң ағып, бир стариклеу адам менен сөйлеспидиң бе? (О. Әбдирахманов).

6) Сөйлөу тилине тән фразеологизмлер кеңнен қолланылады: Булай деп ойлап жүргендер қудайдың өлимин жепти. (С. Жумағұлов). Кондукторлықтың да басына суу куйды (С. Жумағұлов).

Морфологиялық өзгешеліктер: 1) субъектив мәни билдириуши формалар кең қолланылады. Мысаллар: Оспанжан, түргеле ғой, ағаң келди, балам (К. Султанов). Қалай қызалақ аман жүрме (К. Султанов). Усы иймандай сырым, балажан. Оспан-бысаң, шырағым. (К. Султанов).

2) сөйлөу тилине тән феил формалары да көбірек қолланылады: барады ма (бара ма дсудиң орнына), алғанбысыз—алғансыз ба?

3) болымсызлық алмасығы орнына прономинализацияланған сөзлөр де айтыла береді: Хәр бир үшемлейиң деймең келип, науа қалмайды. Ал, балалар, кешегі өтилген сабакка түк түсинбей қалыпсыз. (О. Әбдирахманов).

4) сөйлөу тили ушып тән болған таңдақлар хэм жаңапайлар көплен қолланылады. Мысаллар: Туу, не деген зериктирерди ғәллер! Пай, сән-әм бир, жапалақ басқа, әтшөк басқа кус ғой (О. Әбдирахманов). Соны билмеспен жүдә (Ш. Сейтов). Түнәу-

ғүни автобустың алдығы есигинен миниң атырғанымда, хә қапы қысты ма де (О. Әбдирахманов).

Бизики емей, әксиники деп пе едиң (Ш. Сейтов).

5) сөйлөу тилинде аббревиатуралар, яғни сөзлерди қысқартып, тек олардың дәслепки бөлөклерин айтыу көбірек ушырасады: центр, баскет, зам, неуд, член-корр, маг. Мысалы: Техникумды тамамлап енди госқа таярланып жүрген күнлерим еди (Ш. Сейтов).

Синтаксислік өзгешеліктер: 1) өз ара сөйлесетуғын адамлар бири бирине өзиниң пикирлерин гейде ым менен де, силтеу менен де жеткерийи мүмкин. Ал гейде сөйлесийишлерге белгили предмет хэм т. б. гәпте түсирилип те айтыла береді. Сонылықтан да сөйлөу тилинде толық емес гәллер, сөз-гәллер көплен ушырасады. Мысаллар:

— Сизлер бурын совхоздағы пахтаңың я салының отақ жұмысларына, жыйын-терим жұмысларына араласып көргенбисиз?

— Жоқ (Т. Қайыпбергенев).

— Басқа адамлар сизлерди кууатлады ма?

Кууатламады (Т. Қайыпбергенев).

— Бурында да түнде сууғармайтуғын ба едиңиз?

— Әлбетте. (Т. Қайыпбергенев).

2) сорау гәллер қысқартылып қолланылады: Атыңыз? Фамилияңыз? Адресиңиз?

3) сөйлөу тилинде хәр қыйлы кирис ағзалар, кирис гәллер хэм кирипте гәллер кең пайдаланылады. Мысаллар: Айтқандай, актив өткерилиуи керек екен ғой (Ө. Хожаниязов) Ой, мына онбаған не дейди? (С. Салиев),! Айтаман-ау, көзлерин шүңирейип, әдеуір азып кетипсең (А. Бекимбетов). Өзиң билесең, мен сауатсызбан (Т. Қайыпбергенев).

Кердим Мономахтын музейде бөркин,
Ол дым ауыр дейди (дурыс шығар, бәлким)

(И. Юсупов).

4) сөйлөу процесинде айтылатуғын пикирдиң әхмийетли бөлеги көбинесе гәптиң бас жағына шығарылып айтылады, сонылықтан да сөйлөу стилинде инверсия жиі қолланылады. Мысалы: Айдалсын Қудайберген партия катарынан! — деди бیرهу ол орнына отырмастан-ақ сөзин бөлип. (Ш. Сейтов). Бир желпим қалдырың ең болмаса (Ш. Сейтов). Қайда бизиң қырағыларымыз? (К. Султанов).

Солай етип, сөйлөу стили өзиниң функциясы хэм ауызеки формада қолланылуы өзгешеліклерине қарай тилдиң басқа стильлеринен айырымланып турады. Бирақ бул стильде басқа стильдиң элементлери де (терминдер, канцеляризмлер) қолланыла береді. Сонылықтан да сөйлөу стили де басқа стильлер менен тығыз байланыста болады.

II. ФОНЕТИКАЛЫҚ СТИЛИСТИКА

Гейпара изертлеушілер фонетиканың стилистикалық құралдарын үлкен екі группаға бөліп қарайды: авторлық құралдар хәм атқаруы (сөйлеу) құраллары. Авторлық құралдар деп поэтикалық шығармалардағы ритмика, метрика, рифма, аллитерация хәм т. б. айтылады. ал атқаруы құралларына интонация, пауза, логикалық хәм фразалық пәт, сөзлердің айтылуындағы эмоциональлық хәм экспрессивлік белгилер (бойлаулар) кіреді¹.

Рус тилинің стилистикасы бойынша жазылған мийнетлерде фонетикалық стилистикада, тийкарынан: 1) сөзлердің айтылуы (сөйлеу) стили; 2) сөзлердің стилистикалық функциясы; 3) сөзлик символизм хәм сөзлердің поэтикалық функциясы анализленген². Хәкыйкатында да, көрсетілген бул фонетикалық құраллар хәр қыйлы стилистикалық хызметлер атқарады.

Сөзлердің айтылуы стили. Сөйлеуде сөзлер өзиниң сөздеги позициясына қарай хәр қыйлы айтылуы мүмкин. Ондағы нызамдылықларды хәр тилдің орфоэпиялық нормалары белгилейди³. Бирақ сөйлеуде бул нормалар сақлана бермейди. Мәселен, радио хәм телеведенидеги дикторлардың, лектор хәм докладшылардың, сондай-ақ сабақтағы муғаллимдердің тилинде сөздеги сөзлер жазба әдебий тилдеги нормалары менен айтылады. Ал өз ара сөйлесіуде, аңызекі сөйлеуде сөздеги айырым сөзлер, хәттеки бууындар түсирилип те айтыла береди: боған жоқ (болған жоқ), әке (алып кел).

Сөзлерди дурыс айтыу сахна тили ушын да үлкен әхмийетке ийе. Сахнадағы актерлар сөзлерди анық, түсинikli, әдебий тилдің нормаларына сәйкеслеп айтыуы керек, яғний олар әдебий тилде сөйлеу керек. Бирақ драмалық шығармалардағы персонажлардың образына, олардың характеристикасына байланысым гейде әдебий сөйлеу нормалары сахнада бузылып та айтыла беріуи мүмкин.

Сөзлердің стилистикалық функциясы. Сөздің составындағы фонема гейде өзиниң айырықша айтылуына байланысым сөйлеушениң өзін де сыпатлап беріуи мүмкин. Бул ҳаққында Н. С. Трубецкой: Биреудің сөйлегенин тыңлай отырып, биз кимнің сөйлегенин, қандай тон менен сөйлегенин хәм оның не сөйлегенин еситаеміз⁴, — деп көрсетеди. Басқаша айтқанда, хәр бир сөйлеушениң сөзлерди айтылуында өзине тән өзгешеликтери болады. Мәселен, рус тилинің орфоэпиясы менен жақсы таныс адам русша сөзлерди бул тилдеги сөйлеудің әдебий нормалары-

¹ Курбатов Х. Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М., Наука, 1978, с. 141.

² Барлас Л. Г. Русский язык. Стилистика. М., Просвещение, 1978, с. 185.

³ Бердимурастов Е., Даулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика, лексикология. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979, 140—145-бетлер.

⁴ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960, с. 22.

на сәйкеслеп айтады: раман (роман), творчество (творчество), сьмал, от (самолет) хәм т. б. Ал олардың орфоэпиясын жақсы билейтуғын адамлар бул сөзлерди бузып ямаса ана тилинің нормаларына сәйкеслеп айтыуы мүмкин: роман, творчество, самолет. Сондай ақ аңызекі сөйлеуде диалектик өзгешеликлер де билдирилиуи мүмкин: гөпир (көпир), гули (кули), мықты (мықлы) хәм т. б.

Сөзлик символизм хәм сөзлердің поэтикалық функциясы. Сөзлер, әлбетте, өз алдына тұрып мәни аңлатайды, бирақ айырым жағдайларда гейпара сөзлер белгилі бир ассоциация (уксаслық), ал екінши сөзлер басқа бир ассоциация аңлатуы мүмкин. Сөзлердің усындай белгилі бир ассоциация (уксаслық) туудыруы укыпшылығын сөзлик символизм деп атайды¹. Тилдеги айырым предметлердің атамалары олардың шығаратуғын сестине еликлеу нәтижесинде келип шыққан: ғарға, шымшық, әтшөк, дүнгир хәм т. б. Бирақ стилистикадағы сөзлик символизм сөзлердің артикуляциялық сапасына (диридеуик, шауқымлы хәм т. б.) байланысы болып келеди. Белгилі бир сөзлердің қосық қатарларында тәкирарланып келиуи арқалы оларда қандай да бир ассоциация (уксаслық), сүүретленетуғын предметтиң қосымша сөзлик характеристикасы, образы аңғарылады. Мәселен, А. Дабыловтың „Самолет“ қосығының биринши қатарында диридеуик „Р“ сесиниң тәкирарланыуы нәтижесинде биз сол самолеттың дауысын еситип тұрғандай боламыз.

Мотор әырлар, пәрриклери айналған.

И. Юсуповтың „Ат әәнгиси дышылдар“ қосығында да үнли хәм сонор сөзлердің бириеше мәртебе қайталанып келиуи нәтижесинде шауып баратырған атлардың дүбирлеси, желиси еситилгендей болады:

Тарлан шабыс талұас етип таңларда,
Таң самалы ойнап сулуы жалаарда
Бесиктей тербелген алма көз атлар
Барар еди гүүәеп гүзар жолларда.

Сөзлердің поэтикалық функциясы қосық қурылысында анық көринеди, сонлықтан да қосықтың ритмикасы, рифмасы хәм аллитерация әдебиаттаныу илиминде үйрениледи.

Солай етип, фонетикалық құраллар да белгилі бир стилистикалық хызметлер атқарып әдебий (поэтикалық) шығармаларда көркемлик ушын пайдаланылады.

¹ Барлас Л. Г. Көрсетилген мийнети, 188-бет.

1. СӨЗ ТАҢЛАҰ

Сөзлердің мәнісіне сәйкес қолланылуы.

Тілдегі хәр бір сөз өз мәнісіне сәйкес хәм стильлик жақтан үйлесип қолланылуы керек. Тек усы жағдайда ғана биз дурыс, орынды хәм көркем етип сөйлей аламыз.

Қалеген сөз өзиниң мәнісіне, стильлик өзгешеликлерине, экспрессивлик хәм эмоциональлық бояуларына, сондай-ақ грамматикалық өзгешеликлерине ийе болады. Қолланылуыда усы белгилер есапқа алышбаса, ол сөзди дурыс таңлап алынған деп есаплауға болмайды. Сонлықтан да:

1. Сөз өз мәнісіне сәйкес таңлап алынған болуы керек. Мысалы, Ш. Сейтовтың „Исине тиркелип тигилсип“ повестинен мына гәпти алып қарайық: — Ол көрада „Келгинди жазыушылардың үйи ашық“, — деди де соған рухсатнама берди. Автор „келгинди“ сөзи арқалы командировкаға, отпусқаға хәм т. б. жұмыслары бойынша келген жазыушыларды (рус тилиндеги „приезжий“ сөзиниң аудармасы) айтпақшым болған. Бирақ бул сөзди орынлы қолланбаған, себеби оның мәніси пүткиллей басқа. „Келгенди“ — тентиреп, кууылып, посып келген¹ деген мәніни аңлатады.

Сондай-ақ Ө. Хожаниязов „Жайлауда бәхәр“ романында „қаралай өшип кетипти“ деудиң орнына „тирелей өшип кетипти“ деп надурис қолланған.

2. Хәр сөз гәпте өзиниң тийисли орнында қолланылуы шәрт, болмаса ол түсиниксиз болады, ямаса оның мәніси бурмаланады, яғный ол еки түрли мәни аңлатыуы мүмкин. Мысалы: 1. Ол кейин әкелинген кууырылған өгиздиң мийин еки жалмап бир жутса да, мазасын сезбеди (О. Әбдирахманов). Бул гәпте кууырылған не: өгиз бе ямаса оның мийи ме? Бул анық емес: 2. Тағы бир мысал: Мына кууырылған мийинизди қалай түсиниуге болады? — деди ол столға тиренип (О. Әбдирахманов). Бул гәпте мий сөйлесип турған адамға тийислидей болып көринеди.

3. Түбирлес ямаса мәнилери бири бирине синоним, жақын сөзлерди қалай болса, солай дизбеклестирип (тек гейде белгилі бир стильлик мақсетте болмаса) қолланыла беріуге де болмайды, себеби бул жағдайда сөйлеудиң көркемдиги төменлейди.

Мысаллар: 1. Кәпелімде тиллерге зибан кирди (Ф. Сейтнараров). Бул гәптеги тил хәм зибан сөзлери бир мәнидеги сөзлер болып, „тил“ дегенди билдиреди. (Салыстырың: Сөзле хә, бүлбил зибаным (Әжанияз), сонлықтан да оларды бундай дизбекте айтуйға болмайды, себеби олар биймәниликке алып келеди. 2. Қызыл бояудай қызарып күн батып кетти (Ө. Хожаниязов).

¹ Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлери, том II Нәкис, 1984, 310 б.

Қызарып баққан күнниң қызыл бояуға усайтуғыны, әлбетте, хәш қандай теңеусиз-ақ түсиникли, сонлықтан мысалдағы теңеу орынсыз.

4. Сөзди, оның формасын стильлик мақсетте дурыс қолланыу керек. Мысалы, қарақалпақ тилиндеги—ыўда-иўде формалы хәзирги мәхәл фейиллери көбинесе китабыл тилде, газета-публицистикалық стильде өнимликер қолланылады: Мысалы: Жазыушы терең ойланууда (О. Әбдирахманов). Ал: „Мен еле чай ишиўдемен“ (Ө. Хожаниязов) деген гәпте бул форманың қолланылуын стильлик жақтан дурыс деуге болмайды, оның орнына „Мен еле чай ишип отырман“ деп айтуй дурыс болар еди.

5. Сөздиң грамматикалық формалары да дурыс таңлап алынған болуы керек. Мысаллар: Ғыясты отыртып, классты тынышландырған уақытта, маған... ой сап ете қалды (Ө. Хожаниязов). Еки адам ападайда Мәхийда шешейдиң биреуи бас бетинен, биреуи аяқ бетинен, көтерип, таза топырақтан үйилген төбешик бетке алып кетип баратырды (Ш. Сейтов). Бул мысаллардағы „отыртып“, „баратырды“ формалары хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолданылмайды, сонлықтан да олар хәзирги тил нормаларына сәйкес емес.

Сондай-ақ бир стильге тән сөзлерди басқа стильлерде қолланыудың да өзгешеликleri болады.

Бир стильге тән болған, яғный стильлик бояуы бар сөзлер екинши стильде гейде тек сатиралық планда пайдаланыуы мүмкин. Мысаллар:

1. —Жолдаслар! — деди. — Быйыл халқымыздың кууанышлы тойлардан қолы босайтуғын түри жоқ. Минс жақында ғана республикамыздың алтын тойың белгилесек, және бүгин куталы дәстурхан үстинде қадирдан Таўбай Турсиновичтың палуаны Бахытжанды жигит қатарына қосуй, яғный сүннет тойына жыйналып отырмыз. Бес жыллықтың анықлаушы жылы бизиң мәкемемиз Таўбай Турсиновичтың басшылығы арқалы таўдай табыслар асқарынан асып, сүннет тойға мийнетте жайнаған мол саўғалар менен келди. Таўбай ағаның пәтиуалы сөзлеринен руўхланған коллективимиз хәзир келеси жылдың есабына айлық алып, үлкен көтеринкилик пенен ислеп атыр (О. Әбдирахманов).

2. —Хаял, — деди Данабай хәр бир сөзин салмақлап, — семья деген үлкен мәмлекеттин басланғыш формасы, яғный кишигиримлеу мәмлекет. Парахат бирге жасау ушын хәр мәмлекеттиң толық ғәрезсизлиги тәмиинленуи шәрт. Сонлықтан да бизиң семьямызға экономикалық жәрдем пердеси астында ишки хәм сыртқы сиясатымызға тәсирин тийгизип отырған сизиң төркиниңиз бесен дипломатиялық қатнасты үзиуди усынаман.

—Хәу, мениң ата-авамның хәр жылы гүзде әкелип беретугын қауынын көп көрип жүрсен бе? Яқшы, мен ағама керек емес деп айтаман, бирақ дослық қатнасықты үзиу хәм өз-ара бирге ислесиуден бас тартуй мәселеси сениң бир өзиң арқалы шешилмейди. Ал мениң төркиним бизиң сиясатымызға тәсирин тийгизсе,

сениң кемпир-ғаррың да қарап қалып атырған жоқ. Олар менен қатнасықты кескилестіріу мәселесін мен әлде қашан кеудіме түйіп қойғанман. Сениң үйің бизің ишки хәм сыртқы сиясағымызды бақлап барыу үшін ана иницизди оқыўға жиберип, үйде жатқызып қойған жоқ па? Мәдений бирге ислесиу деп, ол агентлик ұазыйнасын атқарып жүрипти. Я оны мен билмейди деп ойлайсаң ба? Данабай хаялының тезисине контргезис қоя алмады хәм гәптиң бағдарын бурыўға мәжбүр болды.

— Яқшы, тоқтай тур. Бундай сыртқы сыясат мәселесин демократиялық принципте еркин ҳаўазға қойыу жолы менен шешейик. Қәне, балалар, алаңыздың үйин жаман көретуғыныңыз қолларыңызды көтериң.

Данабай өзи биринши болып қол көтергени менен, бес баласында хеш қандай хәрекет болмады. Тек геижетайы ғана қолын еденлетип қойды.

— Көтериң деймен! — деп жекириңди Данабай.

— Зорлық сиясаты қәуипсизликти шийеленистириуи мүмкин хәм оның ақыбети толығы менен сизиң мойныңызға шөгеди, — деп дағазалады хаялы хәм Данабайдың усынысына вето қойды (О. Әбдирахманов).

СӨЗЛЕРДИҢ КӨП МӘНИЛИГИНИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Тилдеги сөзлер тек бир мәнили (мысалы, терминлер, сандықлар хәм т. б.) хәм көп мәнили болып қолланыла береді. Көп мәнили сөзлердиң анық мәніси тек өзи қолланылған контексти арқалы ғана анықланады.

Хәр қандай көп мәнили сөздиң мәнилери оның дәслепки, тийкарғы мәніси менен байланысды болып келеди. Мысалы, „қызыу“ феибли белгили бир предметте температураның көтерилюин билдиреди. Ал оның „жер бети қызды“, „жумыз қызды“, „қызып шықты“, „қызып кетти“, „қызып отырды“ усаған дизбеклердеги мәнилери де дәслепки мәнісине бир қанша жақын, мәнилес. Сөздиң тийкарғы мәнісине қарағанда оның ауыспалы мәнилеринде образлылық, көркемдилік күшли болады. Сонлықтан да сөздиң ауыспалы мәнилери хәр қыйлы стильлик қурал ретинде пайдаланылады (сөздиң ауыспалы мәнилериниң көркемлеу қураллары хызметин атқарыуы ҳаққында „Троплар“ бөлимин қараңыз).

Мысаллар: Барлығы класстан класқа атлады дейик, сонда неше процент болады? (О. Әбдирахманов). Телефон зар еңирей берсин, тынламайман (О. Әбдирахманов). Полдың асты шамаллап турыуы үшін хәзирги заман имаратларының тырнағында тесик қалдырылады (О. Әбдирахманов).

Ал биз, өзін жаққан оттың шаласы,
Жанамыз. Өзиңиз адам еттиңиз

(И. Юсупов).

Жазыушылар, шайырлар өз шығармаларында усундай образлылықты күшейтиу мәксетинде сөзлердиң көп мәнилигинен жиий пайдаланады. Мысалы: Ғарқылдап, сыңқылдаған қыран күлкі оркестри әлленемірде тынды (О. Әбдирахманов).

Омонимлердиң стилистикалық қолланылыуы.

Сыртқы формалары (жазылыуы хәм айтылыуы) бирдей, бирақ мәнилери хәр қыйлы болған сөзлер — омонимлер көркемлеу қураллары сыпатында айтылажақ пикирди уйқасықлы, дыққат аударарлықтай етип көрсетеди. Сонлықтан да омонимлер каламбур, сөз ойындарын жасауда кеңнен пайдаланылады. Мысалы:

Тойға барсаң, бурын бар,
Бурын барсаң, орын бар

(нақыл).

Омонимлерди бири биринен мәнилик жақтан ажыратыуда олардың синонимлери пайдаланылады. Мысалы:

— Айтпақшы, қайсы теманы айтып отыр едим?

— Қулақтың қалқаны

— Қалқан! Мына шемиршекти қулақтың қалқаны емес, ал қулақтың пәнжиреси деп алыу керек. Қалқан деген, қосшым, урыс қуралы (О. Әбдирахманов). Мысалда „қалқан“ — „қалқан“ омонимлериниң мәнилери олардың синонимлери арқалы түсіндирилген: 1) қалқан — шемиршек, пәнжире; 2) қалқан — урыс қуралы.

Омонимлер көбинесе хәр қыйлы сөз шақабынан болады хәм олар мәнилик жақтан бир бирине хеш байланыссыз хәм ғәрезсиз сөзлер болып есапланады; жас (киши) — жас (көздиң жасы). Мысалы:

Жас келиншек әуел аз-кем албырап
Дәрхал өзін жыйып алды да бирақ
Көзиме жас алдым, елжиреп кеуил

(И. Юсупов).

Омонимлер тилде бир неше түрлерге бөлинеди:

1) Сөзлер гейде тек белгили бир формаларында ғана бири бири менен бирдей болып келеди. Мысалы:

Гөззал татар музасының мөканына бул ўақта
Сазың ышқыңда жаңадан әўладлар ағылмақта
Мийнет ырысқысын биймиллет татар
Ағып барар жер қайысқан аламан
Кеўдимде сөнсе жаслық муҳаббатым,
Қалайыңша мен шайыр бола аламан

(И. Юсупов).

Бундай омонимлер о м о ф о р м а л а р деп аталады.

2) Сөзлердиң жазылыуы хәр қыйлы болып, бирақ сөйлеуде олар бирдей болып айғылады. Бундай омонимлер о м о ф о н л а р деп аталады: бағ-бақ, немец-немио. Бундай омофонлар сөйлеуде

контекстсіз қолланылса, олардың мәнілерін анықлау қиын болады. Мысалы:

Ақыллы пара береді
Ақмақ бара береді (нақыл).

Сөйлеу процесінде асты сызылған сөздер бірдей айтылады, оларды тек айырықша интонация менен анықлап, бөліп айтқанда ғана ажырату мүмкін.

3. Бірдей болып жазылып, бірақ сөйлеуде хәр қиылы айтылатуғын сөздер омографлар деп аталады: *тур* (турыу) — *тур* (жарыстың туры), *тире* (иркилис белгиси) — *тире* (тиреу) хәм т. б.

Омонимлердің бул түрлері шайырлар тәрәпинен қосық қатарларында хәр қиылы уйқасық ушын кең пайдаланылады.

ПАРОНИМЛЕРДИ СТИЛЬЛИК ЖАҚТАН АЖЫРАТЫП КОЛЛАНЫУ

Паронимлер — өз ара түбірлес хәм айтылыуы жағынан бири бирине уксас сөздер. Олар бир сөз шақабына киреди. Бірақ паронимлер — мәнісі бойынша хәр қиылы сөздер, сонлықтан да оларды бири бири менен шатастыруға ямаса биринің орнына екіншісін қолланыуға болмайды. Мысалы, *дипломат* — *дипломант* — *дипломник*. Булар айтылыуы жағынан бири бирине үнлес сөздер, сонлықтан да гейде олар биринің орнына бири на-дурис қолланылып айтылажақ пикирди бузып көрсетеди. Хәқыйкатында: *дипломат* — дипломатия менен шұғылланыушы адам, *дипломант* — диплом менен наградланған адам; *дипломник* — диплом жұмысын орындаушы студент.

Сөйлесуде көбинесе рус тилинен кирген паронимлер шатастырылып қолланылады, сонлықтан да олардың мәнілерін жақсы билиу керек. Мысаллар: *абонемент* — *абонент*, *адресат* — *адресант*, *диктат* — *диктант*, *фабрика* — *фабрикант*.

Паронимия кубылысы қарақалпақ тилинің өз сөзлері арасында да ушырасады. Мысалы: *қосақ-қоспақ*, *қайтыс қылу-қайтыс болу*, *хәмел-әмел*, *әйуан-хайуан* хәм т. б.

СИНОНИМЛЕРДИН СТИЛИСТИКАЛЫҚ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Түбірлері хәр қиылы, бірақ аңлататуғын мәнілері бири бирине жақын хәм бир сөз шақабына жататуғын сөздер синоним деп аталады: *сулу*, *гөззал*, *көркем*, *шырайлы* хәм т. б.

Синонимлер мәнісіне хәм қолланылуы өзгешеліктеріне қарай идеографиялық (ямаса семантикалық) хәм стилистикалық бодып екиге бөлинеди.

Идеографиялық синонимлер нейтраль сөздер болып, бири биринен тек өзлеринің тийкаргы мәнісінің отеноклары арқалы өзгешеленеди. Олар биринің орнына екіншісі қолланыла бере-

ди, ал егер бир гәпте қатар қолланылғанда, олар бир мәніні, түсіникти кеңірек анықлап, бирин бири толықтырып келеди. Мысаллар: *Ау-қуралларда гөнерди*, *қайықлар да тозып киятыр* (К. Султанов). *Қорлық, азап-көрген күнің* (Бердақ).

Жөнсіз қырк күн қайғы, ууайым шеккеннен
Денсаулықта бир күн шадлық жақсырақ (Бердақ)

Стилистикалық синонимдер деп мәнілері бири бирине жақын, бірдей, бірақ стильлік бояулары хәр қиылы сөздерге айтылады Мысалы:

1. Жигитлер, айтайын, тыңлаң зарымды,
Мен баян етейін арзы-қалымды (Бердақ).

2. Мен қыздан көзімди айырмай қарап турман. Қасымнан өтіп баратырып, ол да маған бир нәзер таслады. (Ә. Қарлыбаев). Бул мысаллардағы синонимлердің екіншілері биринші сөздерге қарағанда стильлік жақтан өзгешеленеди: олар образдылық мәнге ийе.

Синонимлерди дурис таңлап қолланыу арқалы айтылажақ пикир анық, хәр тәрәпке толық хәм көркем болып бериледи. Мысалы: Жүйкенди қытықлайтуғын қыз қылығы ма, келиншек назы ма, әйтеуір өзінің бир жылдасы бар (К. Султанов). Ертеңгі күнің мийнети бүгінгіден ауырласып, келесі айдың азабы өткен айдың қорлығынан асып түсти (И. Юсупов).

Егер бир сөз бир гәпте ишінде қайта-қайта тәкирарланып, оның синонимлері пайдаланылмаса, стильлік жақтан оны дурис деп есаплауға болмайды, себеби онда көркемлік азаяды. Мысалы: Қасқырдан бирден сескенген Рәушан шалтлық пенен қасқырға умтылды (Ж. Аймурзаев). Мысалда „қасқыр“ сөзін екінші рет қолданбай-ақ оның орнына синонимін ямаса алмасық сөз пайдаланылғанда, гәп стильлік жақтан дурис қурылған болар еди.

Стильлік жақтан синонимлер төмендегі белгилері менен бири биринен өзгешеленеди:

1. Синонимлер өзлеринің стилистикалық бояуына ийе болады, яғнай олардың хәр қайсысы хәр стильге тән болады. Мысалы: Машинадан екінші бир адам түсіп келди де; қолы менен салып кеп жибергени, көзінің алды жарқ ете қалды... Тағы, тағы урды (Г. Изимбетов). Мысалдағы „салып кеп жиберу“ — ауызеки сөйлеу стилине, ал „урду“ — нейтраль стильге тән сөздер.

2. Градация („Стилистикалық фигуралар“ бөлімін қараңыз), яғнай кем-кемнен күшейу ямаса пәсейу мәнілерін билдиреди, Мысалы:

Жақында ғана сен таң едің бул жақта,
Сен көбейдің, сен жайылдың, ғауладың (И. Юсупов).

3. Синонимлер жанрлық өзгешеліктерге, экспрессив мәнілеріне қарай да бири бир инен өзгешеленеді. Мысалы: 1. Күн әдеуір ұақыт болып қалғанда машина да жүрді (*Н. Дәуқараев*). Күнге қарасам, кенепаттай ұақыт болып қалған екен (*Н. Дәуқараев*). 2. Көпті азайтты, азы туқым курт етті (*К. Султанов*).

4. Гейпара синонимлер өзінің қолланылыуы жағынан шекленген болады. Бұған көбінесе диалектизм, профессионализм, архаизм, неологизм, хәм т. б. киреди: сийрек-шашау, ләген-шылапшын, класс-жамай, революция-аударыспақ хәм т. б. Мысалы:

Сүйлилер көп бул өңірде,
Атың үркек дүрлегенде,
„Қырғауылдың хәр пәрінде
Әзирейлинин бир түғи бар“, —
деп дурыс ғытар ғаррылар (*И. Юсупов*).

5. Синонимлер бир сөздің текстте жөнсіз қайталана бермеуі үшін да қолланылады. Мысаллар:

Бердимурат, дурыс айт, сөйлеме жалған (*Бердақ*).

6. Жупласып келген синонимлер, яғный компонентлери бири бирине синоним болған жуп сөзлер улыұмаластырыу, күшейтиу мәнилери билдиреди. Мысалы:

Жерди, көкти кайғы-хәсирет қаплады (*Кунхожа*). Ели-халқына пайдасыз азамат үстине ел қонбаған шөл менен тең (*Т. Кайыпбергенев*).

АНТОНИМЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Мәнилери бири бирине карама-қарсы сөзлер антонимлер деп аталады. Сөзлердің бири бирине карама-қарсы қойылыуы арқалы олардың мәнилери арасындағы паркы ашып көрсетиледи. Сонлықтан да антонимлер көркем әдебиятта (әсиресе поэзияда), публицистикада көркемлеу қураллары сыпатында хызмет етеди. Мысаллар: Алдына адым атлайын десе, артында енеси зарлап тур. Артына қайтайын десе, алдында атасы бозлап баратыр (*К Султанов*).

Биразлар аш, биразлар тоқ,
Тоқ адамның кайғысы жоқ,
Аш адамның уйқысы жоқ.
Оны тоқлар билген емес (*Бердақ*).
Кара қаллар ақша жүзге жарасар (*И. Юсупов*).

Антонимлердеги карама-қарсылық, контрастлық мәни ауызеки халық творчествосында (нақыл-мақалларда, жумбақларда, ертекердің басламаларында) көринеди. Мысаллар:

Жаманның жақсысы болғанша, жақсының жаманы бол.
Душпан күлдирип айтады, дос жылатып айтады.

Көпке жууырған аздан бос қалады.
Алыстан арбалағанша жақыннан дорбала.
Аттан бийик ыйттен аласа,
Бир бар екен, бир жоқ екен,
Аш екен де тоқ екен.

Антонимлер тилдеги күшли стилистикалық қураллардың бири-антитеза („Стилистикалық фигуралар“ бөлимин қараңыз) үшін көп пайдаланылады. Мысаллар:

Басы қутлы, соны ұайран, Бозатау
Жоқ едим, бар болдым кәмалға келдим (*Әжинияз*).
Бахытлы ғаррылық — скинши жаслық
Бағана жас көрсем, енди ғаррысаң (*И. Юсупов*),

Гейпара сөзлер жекке турғанда бири бири менен антоним болмаса да, айырым контекстлерде карама-қарсы қойылып антонимлик хызметте келеди. Бундай антонимлерге контекстлик антонимлер делинеди. Мысаллар:

Ашыу душпан, ақыл дос, ашыуына ақыл қос (*нақыл*).
Сыргы ақ та, иши толы кир екен (*Омар*).

Жупласып келген антонимлер, яғный компонентлери өз ара антонимлик қатнаста турған жуп сөзлер улыұмаластырыу мәнісіне ие болады. Мысалы:

Ыссы-сууығына көнгенбиз, бәлким (*И. Юсупов*).
Күйгенимнен жақсы-жаман сөйлермен (*А. Муусаев*).

Гейпара антонимлер өз ара дизбеклесип, ауыспалы мәнидеги сөз дизбегин дүзеди. Карама-қарсы мәнидеги сөзлердің бири бири ашықлап келиуі арқалы предметке айрықша баға бериледи. Тилде бундай дизбеклер оксюморон деп аталады: өли жанлар, қорқак батыр, ғарры кемпир, еркек хаял хәм т. б. Мысалы:

Ақ шашлы ғарры мамалар
Белине қалта байлаған (*Ер Зийуар*).

2. ТИЛДИҢ АКТИВ ХӘМ ПАССИВ СӨЗЛИК СОСТАВЫНДАҒЫ СӨЗЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ КӘСИЙЕТЛЕРИ

Тилдің сөзлик составындағы сөзлер өзлеринің қолланылыу жиийлигине қарай актив сөзлер хәм пассив сөзлер болып екиге бөлинеди.

Актив сөзлер қатарына белгиди бир тилде сөйлеушилер үшін түсникли хәм турмыста жиий-жиий қолланылып жүрген сөзлер киреди.

Пассив сөзлер күнделікті турмыста көп пайдаланылмайды, олардың қолланылуы өриси біраз шекленген, тар болып келеді, себебі олардың бір қатары еле көпшілікке мәлім емес жаңа сөздер болса, ал екінші бір топары қолланыудан шығып баратырған, сол себептен көпшілікке түсініксіз хәм аз қолланылатуғын сөзлер болып есапланады. Сонлықтан да пассив сөзлер қатарына гөнерген сөзлер хәм неологизмлер киреди.

Архаизм хәм тарийхий сөзлердің стилистикалық функциялары.

Гөнерген сөзлер: тарийхий сөзлер (қолланыудан шығып қалған предмет, кубылыс, түсник атамалары) хәм архаизм (орнына жаңа сөз пайда болғанлықтан шығып қалған сөзлер) болып екіге бөлинеді.

Тарийхий сөзлер әдебиатта өткен дәуірлердегі предметлердің атамасы ретінде қолланылады, тарийхий шығармаларда сол дәуірдің конкрет реалы картинасын, оның колоритин көрсетуі үшін пайдаланылады: Мысаллар: **Болыс**, аксақаллардың көктеп тилегенін жерден берди (*Т. Қайыпбергенов*). Келген соң қанша бий, қанша жасауыл, қанша аксақаллар ақ патшаға ант таярлағанын Маман бийден еситкенлерине қарамай шақыртылған бийлер жыйналаман дегенше Гайып ханның үйіндегі барлық ахиднамаларды алдырды (*Т. Қайыпбергенов*).

Дүзилісі шарықтың пәрик хәм урқан,
Басын байлау үшін дәрқар жип арқан,
Тусақа, былғауыш хәм жулын, тарқан,
Тарқан, керегің жоқ, енді хош болың.
Безде алдыңғы орын тутқан шығыршық,
Нәстек, сабау, келеп ағаш, үйіншік,
Қазық, түте, тағы басқа түйіншік,
Гөне азбырай, бөз куралы, хош болың.
Ойнақшып қолымда турмай жылпылдап,
Мәки менен бирге сен де қылпылдап,
Қаққанда тарса-тарса тийген сылдылдап
Мәки, найза, сазғап, сазым, хош болың.

(*Х. Ахметов, „Хош болың“*).

Архаизмлердің стилистикалық хызметі жүде хәр қылы. Олар да тарийхий сөзлер сыяқлы хәр дәуірдің колоритин беріу үшін қолланылады: Мәселен, Х. Ахметовтың қосықтарында Совет властының дәслепкі жыллары жаңадан пайда болған, сол дәуір үшін неологизм болған сөзлер көплен ушырасады. Бирақ бул сөзлер соңғы дәуірде басқа сөзлер менен алмастырылып, архаизмге айналып кетти: 1. Қаллаш, батрак, сениң кеңсе сайлауын.

2. Ашып жикти, бай хәм бекти жой араңнан, жамайым.
3. Ресейде дөрен ұллы төңкеріс.

4. Жойбарды толтыру болсын сүрениң.

Ал И Юсупов „Совет Карақалпақстаны“ газетасының 60 жыллығына арнал 1985-жылғы жазылған „Гәзыйтсең“ қосығында сол дәслепкі дәуірдің колоритин беріу үшін жоқарыда көрсетілген сөзлердің біразын пайдаланған:

1. Жас Кенестің жамай жаулары менен
Талай төбелеске түскен гәзыйтсең,
2. Қаллаш-батрак, тезден сауатыңды аш!
3. Дәуір менен барлық ұақта тен атлап
Шын теперіш болып жүрген гәзыйтсең,

Сондай-ақ карақалпақ тилиндегі айлардың ески атамалары да архаизмлерге киреди (Хамал, Сәуір, Жауза, Саратан хәм т. б.), себебі олардың орнына енді басқа сөзлер қолланылады.

Архаизмлер тарийхий шығармалардағы персонажлардың тилдерінде де келтириледі.: Маман бақадырларды марапатлады, ахун ахиднаманы көширип үлгерсе, урнудың мөри салышып, тамғасы басылуы онша мүшкілге түспейди (*Т. Қайыпбергенов*).

Гейде олар салтанатлы стильде қандай да бір көтеріңкилікті билдириу мақсетінде пайдаланылады. Мысалы:

Дүнья әуел бир сум перийзат болып,
Ышқы кийиклерин көп кууалатты.
Соньра үмит көшкім гүл опат қылып,
Шексіз ғам-қайғының селине атты.
Жүздім жанталасып сел қушағында,
Сел емес, әрманлар умманы еди,
Заманым инсанның хижран дағында
Гүлдей шәлиркеген заманы еди.
Или-мағрипеттен хәқыйқат гөзлеп
Мен сонда гүмбези Даууар көргенмен,
Ахли данышлардан тәлимаг излеп,
Талай ұллы мәжиліслерге киргенмен.
Лекин хеш мәжиліс, хеш данышпанның
Заман тәдбийрине ақыл жетпеди.

(*И. Юсупов, „Әжинияздың монологы“*).

Неологизмлердің стилистикалық хызметі.

Илимий-техникалық хәм рәсмий әдебиатларда неологизмлер номинативлік хызмет атқаратуғын болса, көркем әдебиатта олардың хызметі хәм соған байланысы қолланылуы өриси бир қанша кеңірек болады.

Қарақалпақ тилинде бұрын болмаған жаңа сөзлер Ұллы Октябрь революциясынан кейін көплен пайда болды. Бұған жәмийетлік-сиясий, илимий-техникалық хәм т. б. лексикадағы терминлер киреди: жәмийет, партия, социализм, марксизм, съезд, конференция, электр, вольт, жер бауырлаушылар, грамматика хәм т. б.

Жаңадан пайда болған сөздер тек дәлеліңкі ұақытта ғана неологизм болып есапланады. Кейнінен олар яки улыўма халықлық лексикаға кирип кетеди, яки қолданылыўдан шығып қалады (яғна басқа сөз бенен алмастырылады). Мәселен, рус тилинде „искусственный спутник земли“ атамасы қарақалпақ тилинде дәслен „Жердиң жасалма жолдасы“ деген атамда неологизм болып қолданылған болса, соғынан ол „Жердиң жасалма жубайы“ деп аталып неологизм болды.

Қарақалпақ тилинде неологизмлер еки түрли усыл менен пайда болып киятыр:

а) неологизмлерди рус тилинен өзлестириў арқалы: *космонавт, аэробус, көн, информатика* хәм т. б.

б) рус тилиндеги сөзлерди калькалаў арқалы. Мәселен, ҳазирги қарақалпақ тилинде төмендеги неологизмлер тек соңғы жыллары ғана калькалаў нәтийжесинде пайда болды: *қайта қурыў, жеделлестириў, парахат бирге ислесиў, өзін-өзи тәмийинлеў, жәмийетти буннан былай да демократияластырыў* хәм т. б.

Неологизмлер айырым жазыўшы яғна шайырлар тәрәпинен де дәретилип ҳәр қыйлы стильлик хызмет атқарады. Бирақ бундай неологизмлер улыўма халықлық тил ушын ортақ болмай, тек сол жазыўшы яғна шайырдың тили ушын жеке неологизм болып саналады. Мысаллары:

1. Кейиндеги он төрт жасар Арысланды
Жетимханасына сазыўар етти.
2. Қызға зиндан Толыбайдың үйлери —
Сөзимнің ең ҳасылы даныш-данамыз

(А. Дабылов, „Баҳадыр“).

Бундағы „жетимхана“, „даңыш-дана“ сөзлерин Е. Бердимуратов жеке неологизмлер деп атайды¹.

Әлбетте, ҳәр қандай жеке неологизм сол тилдиң ишки сөз жасаў нызамлылықларына тийкарланады. Мысалы: Усы бир *микромәуирит* өлимнің қорқышыны силейткен мынаў қара сүлдерге бир әсирден узақ көринди (Ш. Сейтов). Бул оқабазланған сайын, ғарры да жағаларын дүзеңкирен журынтазлана баслады (Ш. Сейтов). Бундай жеке неологизмлер *окказионализм* деп аталады.

Қарақалпақ тилинде соңғы ұақытларда пайда болған қысқарған қоспа сөздер хәм аббревиатуралар да неологизмлер қатарына киреди. Олардың көпшилиги дерлик рус тилинен өзгерисиз қабыл етилип, тек айырымлары ғана калькалаў арқалы жасалған: *БМШ* (Бирлескен Миллетдер шөлкеми), *НТР* (научно-техническая революция), *ЭВМ* (электрон есаплаў машинасы), *басбух*

¹ Бердимуратов Е. Ҳазирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. Нөкис, 1968, 235-бет.

(бас бухгалтер), НМУ (Нөкис мәмлекетлик университетти), агро-санаат хәм т. б. Мысалы: Бирнеше күнлерден кейин ҳаялым *басбух* лаўазымына көтерилди (О. Әббихманов).

Аббревиатуралар бир сөздиң яғна сөз дизбегиниң қысқарып қолданылыўынан жасалады. Ҳазирги қарақалпақ тилиндеги аббревиатуралардың көпшилиги рус тилинен өзлестирилген сөзлер: *зам, баскет, член-корр.* хәм т. б. Мысалы: *Техникумды тамақлап, енди госка таярланып жүрген күнлерим* (Ш. Сейтов). Аббревиатуралар қысқа хәм ықшамлы етип сөйлеўге мүмкиншилик береді.

БАСҚА ТИЛЛЕРДЕН КИРГЕН СӨЗЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ КОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Қарақалпақ тилинің лексикасында түпкиликли қарақалпақ сөзлери менен бир қатарда ҳазирги ұақытта араб, парсы тиллеринен кирген хәм русша, интернациональ сөзлер де белгили орын тутады.

Революцияға дейинги дәўирде өзлестирилген араб-парсы сөзлери ҳазирги қарақалпақ тилинің өз сөзлериндей болып биротала тилимизге сиңисип кеткен. Мысалы, тажик-парсы тиллеринен өзлескен сөзлер: *пахта, қырман, бахыт, қағаз, хат, жан, үмит, шийрин, душпан, мийман* хәм т. б; араб тилинен кирген сөзлер: *халық, пикир, ҳайўан, қымбат, мектеп, сүүрет, себеп, пайда, есап, әскер, қарар, мәжилис, әжайып* хәм т. б.

Араб-парсы тиллеринен динге байланыслы өзлескен сөзлердиң биразы гөнерин ҳазирги тилден биротала шығып қалды: *медрессе, дуўа, ийман, пайғамбар, ийшан, патша* хәм т. б. Ал олардың гейпаралары ҳазирги тилде пүткиллей жаңа мазмунға ийе болып қолданылып киятыр: *илим, муғаллим, руўх, арза, мектеп, дәреже, сарай, устаз* хәм т. б.

Ҳазирги тилдеги араб-парсы сөзлери қарақалпақ тилинің өз сөзлери менен синоним болып қолданыла береді: *муғаллим-оқытыўшы, дурис-туўры, мийман-қонақ* хәм т. б.

Тилимиздеги араб-парсы сөзлери көбинесе китабий тилде (абстракт лексикада, көтериңки яғна салтанатлы стильде) өним-лирек қолданылады: *хақыйқат, алым, руўх, пикир, жәмийет, ұатан мәжилис, хұрме², хызмет, мәнзил, нышан, мийман, баҳадыр, қаҳарман, шадыман, бахыт, дана* хәм т. б.

Ҳазирги қарақалпақ тилинің лексикасындағы өзлестирме сөзлердиң ишинде рус тилинен кирген сөзлер үлкен группаны курайды.

Рус тилинің сөзлери қарақалпақ тилине революцияға дейинги дәўирде-ақ кире баслады: *уезд, болыс, пристав, самовар* хәм т. б. Мысалы, Омар шайырда:

Орыс эзкүнінде шегер папыраш,
Келгениме бир ай болды как рас

Соннан берги расходгы нетесең, — деген қатарларды ушы-
ратамыз.

Совет ҳүкүметі орнағаннан кейинги дәуірде „экономикалық
хәм мәдени өзгеріслерге, илим хәм техника жетіскендіклері-
не, рус тилин еркин үйреніуге хәм сол тилде екінші тилде
сөйлеуші халық пенен қатнас жасауға, баспасөздің рауажланыуы-
на байланысты тилиміздің лексикасы толып атырған рус сөз-
лери, рус тили аркалы басқа тиллерден кирген сөзлер хәм тер-
минлер менен байыды“¹. Хәзирги ўақытта рус тилинен өзлескен
хәм ол аркалы Батыс Европа тиллеринен кирген сөзлер хәм
терминлер илим хәм техниканың барлық тараўларында, күнде-
ликли турмыста кеңнен қолланылады. Олардың биразлары кара-
қалпақ тилинің өз сөзлери менен синоним болып та келе бери-
ди: закон-нызам, заң, экзамен-имтихан, критика-сын хәм т. б.

Рус тилинен кирген сөзлер хәзирги қарақалпақ тилинде хәр
қыйлы стилистикалық мәсетлерде қолланылады:

1. Қахарманлардың тилинде олардың характеристикасы ушын,
олардың „саўатлылығын“ көрсетиу ушын қолланылады. Мысал-
лар: — Маған измена болды, понимаешь, — деп лепирдим
(Ш. Сейтов).

Не кызык көрдим деп кетесиз ертең?
Бир ул, бир кыз — тамам! Подвести черту (И. Юсупов).
Бирақ сен ўадырлап балаларға мешайт етпе (О. Абдрахман-
нов).

Бундай русизмлер көркем әдебиятта көбнесе сатиралық образ
жасау ушын хызмет етеди. Мысалдар: — За оскорбление лич-
ности, билесең бе, неше жыл алатуғыныңды? Слушай саған айта-
ман, — деп бақырды (Ш. Сейтов).

Ал маған гүр-рес керек, понимаешь, — деп,
Теңселер мәсликтен көзи мөлдиреп (И. Юсупов).

2. Рус тилинен кирген сөзлер гейде айырықша экспрессив
мәни беріу ушын да қолланылады. Мысалы: Усти басым әкели
балалардикинен де ход (Ш. Сейтов). Сен, қатын, бала тәрбия-
сынан ноль болып турып, мениң алдымды кескеслей берме
(О. Абдрахманов).

3. Фонетикалық жақтан өзгертилип, бузып қолланылған сөз-
лер әдебий қахарманның рус тилин жақсы билмейтуғынын ямаса

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы,
Некис, 1968, 171-бет.

бул сөзге дурислап түсинбейтуғынын көрсетиу ушын пайдаланы-
лады: большой-большевик, дилгирам-телеграмма. Мысалы:
...бир адамның баласындай үн қосып: „Здрава желаем, товарищ
Есжан баба!“ деп бақырды ма де (Ш. Сейтов). Мен Шайдакын
дегенмен, кәмандиярман. (Ш. Сейтов).

Басқа тиллерден кирген сөзлер сондай-ақ хәр қыйлы халық-
лардың турмысын, үрп-әдетлерин, тил өзгешеліклерин көрсете-
туғын экзотикалық лексикада кеңнен қолланылады. Бундай эк-
зотизмлер сол халықлар жаққында улыўма түсиник береді. Мы-
салы: Ол келе сала: Әже, үйге қақамлар гелияр, деди —
(Б. Бекниязова).

Той деген бул халықтың гәзийнесидур,
Кеўилдің дүбирли әндийшесидер,
Шанлы захметкештин мәртебесидур,
Тойларға улассын тойи түркмениң

Жаса, вива Куба, жалынлы атаў

Ушқыр ләфәрлерин хәм нарым-нарым
Бәри, бәри ортак, туўысқанларым

(И. Юсупов).

Экзотизмлер көркем шығармаларда орынлы қолланылыўы
керек, себеби олар хәлден тыс көп қолланыла берсе, қосымша
комментарийларды талап етеди хәм шығарманың көркемлігин
төменлетеди.

3. ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӘРИСИ ШЕГАРАЛАНҒАН СӨЗЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ КӘСІЙЕТЛЕРИ

Диалектизмлердің стилистикалық хызметлери

Белгили бир территорияда жасаушы адамлардың тил өзгеше-
ліклерине диалектизмлер деллинеди.

Қарақалпақ тилинде тийкарынан еки диалект (арқа хәм куб-
ла) болып, олар бири биринен көбнесе тек фонетикалық жақ-
тан ғана өзгешеленеди, ал лексикалық хәм грамматикалық бел-
гилери бойынша олар арасындағы айырмашылықлар онша көп
емес.

Диалектизмлер көркем шығармаларда белгили бир территория-
ның, регионның турмысын, сол жердеги адамлардың сөйлеу өз-
гешелигин билдириу ушын қолланылады.

Көркем шығармаларда диалектизмлер жазыушылардың тилин-

де де, шығарманың қақарманларының тилинде де қолланыла береді.

Жазыушылар тилинде қолланылған диалектизмлер гейде кеммен әдебий тилге өтип кетиуи де мүмкин. Мәселен, бұрын арка диалектке тийисли болған „әдейи“ сөзи К. Султанов хәм Ө. Айжанов шығармалары арқалы хәзир әдебий тилден орын алды: Шауқымды еситип әдейи бурылды (К. Султанов). Усы блокнотын Азатқа бермекши болып Айсәнем әдейи қалдырып еди (Ө. Айжанов). Сондай-ақ хәзирги тилдеги „лийкин“ (леккин) дәнекери де дәслеп кубла диалекттиң сөзи болғаны менен әдебий тилде Т. Қайыпбергенев, Ш. Сейтов хәм т. б. жазыушылардың шығармалары арқалы активлесті. Мысалы: Мақсетке кулшынып жасаған өмирди биймақсет өмир деп хәш ким айтылды, **лийкин** сол мақсет қандай, әнгиме усында (Ш. Сейтов). Бирақ диалектизмлер автор тилинде жөнсиз қолланыла бермеуи керек, себеби олар оқыушыға түсиниксиз болып қосымша түсиндириулерди талап етеди. Мәселен, гейпара шығармаларда жазыушының тилинде қолланылған диалектизмлердің көпшилик оқыушылар массасына (әсиресе, хәзирги жасларға) түсиниксиз екенин көремиз. Мысаллар: Ақшамғы писирген шәулесиниң қаспағы қазанға бир ели қатып қалған екен. балықтың сағағынан жасалған қырғыш пенен қырды, дасмаллады; соң кешки аўқатқа атландыра беретугын етип, талдың қайызынан есип соққан түбилдирикке қондырды (Ш. Сейтов). Ол заманда қолхоздың аўыр мийнетинен лажәрем болып, кетпеннің аўырлығынан билеклери талып жүрген қызлар да ...муғаллим жигитлерге қосық шығарып жүретугын еди (У. Паржанов). Анау кеткен соң аламураканы шықты (Ш. Сейтов).

Бундай диалектизмлер шығарманың көркемлігин арттырмайды, керисинше, оны түсиниуди қыйыпластырады.

Диалектизмлер көркем шығармаларда орынлы жеринде тек персонажларды сылатлау үшін (олардың қайсы жерден екендігин көрсетиу үшін) солардың тилинде ғана берилиуи мүмкин: Арқалап барыуы мүшмүйтек ғой (Т. Қайыпбергенев).

Профессионал-техникалық хәм терминологиялық лексиканың стилистикалық қолланылыуы

Белгилі бир кәсиптеги адамлар ғана қолланылатугын сөзлер хәм сөз дизбеклери профессионализм деп аталады. Сонлықтан да олардың қолланылыуы әриси шекленген болып, олар басқа адамларға түсиникли бола бермейди. Хәр қандай профессионализм тек белгилі бир кәсип адамлары тилинде ғана қолланылады. Профессионализмлер жазыушылар тилинде тек белгилі бир кәсиптиң адамларын сүўретлегенде ғана қолланылыуы мүмкин. Мысалы, Ө. Айжановтың балықшылар турмысынан алып жазылған „Арал кушағында“ романында балықшылық кәсібине байланыссы „гүмшилдек урыу“ профессионализм қолланылған: Бирәу-

лер гүмшилдек урып, сууды шуўылдатып жатса, скиншилери музды аған пенен сабалайды (Ө. Айжанов).

Профессионализмлер көбинесе көркем шығармалардағы персонажлар тилинде, олардың турмысын көрсетиу, характеристикасын беріу үшін пайдаланылады. Мысалы: Көрип тұрсаң ба, бул шана деген. Мынау тәртқы бауы. Ал анау мурындық жиптин орны (Ө. Айжанов). Қай жерге салсам да, теңиз көзиме балықсыздай боп көрине береді. Содан суўыраман кеп (Ө. Айжанов).

Терминлер илимий хәм публицистикалық әдебиетларда өзиниң тийкаргы номинативлик (предмет ямаса кубылыстың атамасы) хызметинде қолланылады. Мысалы: Еки сөзиниң биринде „закон“, „кодекс“, „жынайт“, „қассаңия“, апелляция“ усаған сөзлерди келтиреді (О. Әбдирахманов).

Ракеталар — бул ўақыттың тезлиги,
Дәуір даққың космосқа да жол алған.
Спутник — бул жана заман сөзлиги,
Туўған күни барлық тилден жай алған

(И. Юсупов).

Куты-куты дәрилер тур қасында,
Рецептлер жерде шашылып жатыр,
Сесгра қыз гүзетип тур қасында
Женгей телефоннан қышқырып атыр

(И. Юсупов).

Илимий-техникалық терминлер тек белгилі бир түсиникти аңлататугын бир мәшиллі сөзлер болса да, көркем шығармаларда гейде ауыспалы мәнилдерде келип көркемлеу қуралы хызметин атқарыуы мүмкин. Мысалы:

Коммунистлик қурылыс фронтларының
Харман, сиз, саўатлы генераллары
Ислес болып жүрип пролетар менен,
Маркс куралланды зор курал менен,
Хәм қосымша қунын кулпын бузды да
Урды капиталды „Капитал“ менен
Театрлар тарта алмай назыңды
Сахналар сықырлап турар, Айымхан
Базы бир шайырлар дым уят қылар,
Орсақы сөзден-ақ хәл-аўқат қылар,
Пияда гүрриңди поэзия деп
Төрт қатардан туўрап рубаят қылар (И. Юсупов).

Терминлер сондай-ақ қақарманлар тилинде олардың характеристикасы үшін да пайдаланылады. Мысалы:

— Мине мынаўиң либерал болып шығады, жаңа маған қосылып еди, енди сени жақлап тур, — деди Данабай генжетайының басынан тәкибай алып...

— Мейли, ҳеш қайсысы менен дослық қатнасықты үзбеймиз хәм тыныш-татыў жасасыў арқалы семьяның ғарезсизлигин тәмийнлеймиз (О. Әбдирахманов).

Канцеляризмлердиң қолланылыў өзгешеликтери

Канцеляризмлер (ямаса кеңсе сөзлери) деп рәсмий стильге тән болған хәр қыйлы сөзлер хәм сөз дизбеклерине айтылады. Олар ықшамлы, қысқа, түсиникли хәм белгили бир формада қалиплекен сөз формалары болып есапланады. Мысалы: есапка ала отырып, бир аўыздан қабыллап (мақуллап), бекитилсин, мақуллансын, сораймыз (соралсын) хәм т. б. Сонылықтан да канцеляризмлерде артықмаш, экспрессивлик мәнилер болмайды.

Канцеляризмлер көркем әдебиятта да қолланылады, бирак оларда рәсмийлик бояў күшли, сонылықтан олар өз мәнисинде келгенде шығарманың көркемлигин арттыра алмайды. Канцеляризмлер жазыўшылар тәрәпинен көбинесе сатиралық хәм юморлық шығармаларда пайдаланылады. Мысалы:

Түсиник хат

Мен, жылап жылы туўылған, үшінши класс көлеминде саўатлы, үйленген, усы күнлери былтыр пахтасын сора басып кеткен № 7 бригаданың гаўаша атызларын қақ жарып өтетугын изейкеште оттай насосшы болып ислеп атырған Жетибай Сексенбаев, өзимниң усы түсиник хатым арқалы районлық халық суды жолдас Көшбай Ешбаевқа төмендегилерди билдиремен (С. Жумагулов).

Хүрметли редакция!

Сизниң газетала жәрияланған „Ағам барда, арқам тамда“ деген пиллийтоныңыз жәмийетлик аўқатлануў бөлиминиң коллективни арасында үлкеп қызығушылық пенен оқылды. Жазғаныңыздың бәри дурыс, бирак Ахмет хулиганшылықты жездесине исеңип ислеп жүрипти дегениңиз надурис. Себеби жездеси оған хулиган бола ғой деп бул өмирде айтпаған (О. Әбдирахманов).

Сатиралық шығармаларда жазыўшылар рәсмий документлердеги канцеляризмлерди басқа мақсетте пайдаланыў арқалы усындай күлкили әффектке ериседи.

Тилде жөксиз қолланыла беретугын демек, кеширерсиз, алатуғын болсақ, мысал ушын, ал енди усаған паразит сөзлерди шеклеп пайдаланыў керек, себеби олар да көркемликте көрсетпейди. Паразит сөзлер тек сатиралық шығармаларда қахарманлар тилинде қолланылып, оларға характеристика беріў ушын пайдаланылады.

Жаргонизмлер хәм арготизмлердиң стилистикалық хызметлери

Қолланылыў өриси шекленген сөзлер қатарына жаргонизм хәм арготизмлер де киреди. Олар сөздиң аўыспалы мәниде қолланылыўы тийкарында пайда болады.

Жаргонлар— белгили бир социаллық группадағы адамлар арасында ғана қолланылатуғын, тек соларға ғана түсиникли шәртли сөзлер хәм сөз дизбеклери. Жаргонларды социаллық группаның адамлары аўызекли сөйлеўде басқаларға түсиникли болмаўы ушын қолланылады. Мәселен, урылар жаргоны, әскерий жаргон, спортсменлер жаргоны. Жаргонлар көбинесе жағымсыз экспрессивлик мәниге ийе болады. Мысалы, „Бурнағы жылы Қоңырат жақта биреўдиң“ үйин көтерип кетип, еки жылдай отырып та келди. (У. Пиржанов) Мысалдағы үйин көтерип кетиў— үйин тонап кетиў, отырып келиў— тюрьмада болуў деген мәнилерди аңлатады.

Арготизмлер де белгили бир социаллық группадағы адамлар арасында қолланылатуғын шәртли сөз хәм сөз дизбеклери болып есапланады. Олар өзлериниң әдебий тилдеги эквивалентлерине салыстырғанда қосымша экспрессивлик мәниге ийе болады. Бирак жаргонизмлерге қарағанда арготизмлерде жағымсызлық мәни онша күшли болмайды. Мәселен, студентлердиң сөйлеў тилинде „карыз“— тапсырылмаған экзамен ямаса зачетты, ал „кулаў“— экзамен ямаса зачетты тапсыра алмаўды аңлатады.

Жаргонизм хәм арготизмлер улыўма халық тилинде түсиниксиз сөзлер болғанлықтан көркем шығармаларда автор тилинде қолланылмайды, олар қахарманлардың тилинде, оларды сыпатлаў мәнисинде пайдаланыўы мүмкин.

4. ЭМОЦИОНАЛЬ-ЭКСПРЕССИВЛИК ЛЕКСИКАНЫҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚӘСИЙЕТЛЕРИ

Тилде эмоциональлық деп сөзлердиң адамың хәр қыйлы ишки туйғы-сезимлерин аңлатыўы, ал экспрессивлик деп хәр бир сөздиң көркемлиги хәм тәсиршәдлиги түсиниледи.

Көленен сөз эмоциональ ямаса экспрессивлик мәниге ийе бола бермейди. Мәселен, терминлер, санлықлар, алмасықлар, дәнекерлер тилде көбинесе ҳеш қандай стильлик бояўсыз қолланылады. Сонылықтан да оларды стильлик жақтан нейтраль лексика деп атайды.

Сөзлердиң эмоциональ хәм экспрессивлик мәнилери тек контекстлерде ғана анық көринеди. Сөзлердиң бундай мәнилери хәр қыйлы болуўы мүмкин. Мәселен, китабий, поэтикалық, ораторлық шығармаларда сөзлер көтершкки, салтанатлы мәниде, ал сөйлеў тилинде, қаранайым лексикада еркелетиў, хүрметлеў ямаса менменсизниў, мақтаныў, масқаралаў, жек көриў, ғарғаў мәнилеринде қолланыўы мүмкин. Сонылықтан да көркем шығар-

маларда сөзлердин усындай экспрессивлик ҳам эмоциональлык мәнилери кең пайдаланылады.

1. Салтанатлы лексикаға киретуғын сөзлер көркем әдебиетта, публицистикалық стильде айтылажақ пикирге айырықша көтеріңкилик мәни береді: нәуқыран, баҳадыр, қаҳарман, ура, жасасын, даңқ хәм т. б. Мысаллар:

Сен мәңги азатсаң, жолдас Арыўхан!
Хей көп азап көрген каракалпак кызы!
Нур алып Октябрьдин алтын таңынан
Күл сен, Күншығыстың гәўхәр жулдызы
Ақылаға уғрас келмес сениң гәрди шин
Элхаббыз, не деген данасаң өзиң
Ура! Әне көринди халық (И. Юсупов).

2. Еркелетиў, сүйсинуў мәнисин билдириўши сөзлер: қарағым, шырағым, айналайын хәм т. б. Мысаллар: Айналайын ғана, курдас жан-аў, көзиме оттай басылдың ғой (И. Курбанбаев). Пай-пай, жигит-ақ екенсең (Ә. Айжанов). Атты аўылдан куўды енеғар (И. Юсупов).

3. Қарапайым лексикада сөзлер хәр қыйлы унамсыз мәнидеги стилистикалық бояўларға ийе болыўы мүмкин.

а) менменликти, мақтануўды билдириўши сөзлер. Мысаллар:

Кудласы, дәкеңди биреў сыйлап, биреў коркып дегендей хурметлейди (О. Әбдирахманов). Уэй, оны қатыраман ғой,—деди Өтеке (О. Әбдирахманов).

б) жең көрниў, масқаралаў, гарғаў мәнисиндеги сөзлер хәм сөз дизбеклери. Мысаллар:

Уэй бала екенсең-аў! Өлсе атасының гөрине барсын! К. Султанов). Енеңни шәнтайын алар! (К. Султанов) Ол кимиз, әй, сатқынның кумалағы (Т. Қайыпбергенов) Сизлердин аталарыңызға нәлет (Ә. Атажанов). Дер еди:—Не бәле әкелдиң, заңғар. (И. Ю. упов).

4. Эвфемизмлер де экспрессив мәниге ийе болып, Мәдениет формала мүмкиншиликте береді, сонлықтан да олар қаҳарманлардың сөйлеў тилинде көбирек қолланылады: көзди болыў, босаныў, шетнеў, қулағы аўыр, көз жарыў.

Мысаллар: Кудайғайжав, кудайға шүкир, мына жаманлар ержетип қияғыр (Ә. Атажанов). Маңдайым-ай, тур-өс пәскелтек мырзаға (Ә. Атажанов)

5. Көркем шығармаларда персонажлардың сөйлеў тилинде бурыннан қәлиплескен эмоциональ-экспрессив мәнидеги көплеген сөз хәм сөз дизбеклери қолланыла береді. Мысаллар: Аўылды яман-ә сағынып жүр едим (Ш. Сейтов). Өйбей, сорманлайым-ай, курып қалдық ғой (Ә. Атажанов). Нашар болсам да сениң менен кудайдың не салғаның көрермен (Ә. Атажанов.) Өй тоба-ай, маған көрсетпегенлерің еле толып атыр екен ғой (Ә. Атажанов) Кудай сақласын! Оннан соң маған бул аўыл

ийт қосады ғой (К. Султанов). Ағаңның өзи-ақ сыйы кереди (К. Султанов). Аманлық болса, олар жарын п елге нәхән болып қайтады (О. Әбдирахманов).

Солай етип, эмоциональ-экспрессивлик лексика тилде, ә шығармаларда үлкен мүмкиншиликлерге ийе болған көркем қураллары сыпатында жүдә кең пайдаланылады.

5. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚУРАЛЛАРДЫҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚОЛЛАНЫЛУҒЫ

Фразеологизмлер—өзиниң составындағы сөзлердин мәнисинен өзгеше, аўыспалы мәниге ийе болған сөз дизбеклери. Олардың мәнилери контекст арқалы анығырақ көринеди. Мысалы: Консымыз Маруся кемфирден тоқыў илимин үйренгени де далаға кетти (С. Жумағулов). Мысалдағы „далаға кетти“ фразеологизми „пайдасыз болды“ деген мәни апаратып тур.

Хәр қандай фразеологизмде жай сөзлерге ямаса сөз дизбеклерине салыстырғанда эмоциональ-экспрессивлик мәни, образлылық күнли болады. Соның менен бирге олардың биразларында хәр халықтың миллий колорити де сәўделенеди. Мысаллар: Жанын келиге қамаў, кемеси қырға шығыў, көрпеге қарай аяқ созыў, жылқысы таўға шығыў, шашбаўын, көтериў, тақан шайысыў хәм т. б. Мысалы: Хәзир фактлер тастыйықланды деп акт дүземең...—деди ол директордың жанын келиге қамап (О. Әбдирахманов).

Усындай өзгешеликлерине байланысы фразеологиялық сөз дизбеклери стилистикалық максетте жүдә кең пайдаланылады.

1. Фразеологизмлер жай сөзлер менен синоним болып келеди. ийт өлген жер-алыс; аўзына қум куйыў-үндемеў, ушпаға канаты болмаў-асығыў! қас пенен көздиң арасында-тез, ат үсти-үстиртти хәм т. б. Бундай синонимлик қағарлардағы фразеологизмлерде жай сөзлерге салыстырғанда көркемлик, образлылық күшлирек болады. Мысалы: Жалтырат өкшенди! Куўың бул пести (И. Юсупов).

Сизлердин усы хәрмасыңа келгениңиздиң өзине төбемиз көкке жетти (О. Әбдирахманов). Қыз пақыр кашанға шыдасын, мине, аўзына да ылай сыйпап кетти (О. Әбдирахманов).

2. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң өзлери бир-бирине синоним болып та келе береді. Сонлықтан да көркем шығармаларда олар мәнилик өткирлигине, образлылығына қарай таңлап алып қолланылуы мүмкин: қас пенен көздиң арасында—көзди ашып жумғанша—кирпик қакқанша, аўзы менен қус салыў—тил менен орақ орыў; оты өре жанбаў—басы писпеў; салысы суўға кетиў—ийни түсиў.

Өз ара синоним болған фразеологизмлер бири биринен стильлик жақтан ажыралып турады: қайтыс болыў-пайманасы толыў-муқ қабыў. Мысалы: Сениң жигитлерің куры қол, еки қолын мурнына суғып қиятыр (К. Ирманов).

Фразеологиялық сөз диалектері көркем әдебиетте, публицистикалық стильде хәм сөйлеу тилинде кешен колланылып, хәр қыйлы эмоциональ-экспрессивлик белгилерге ийе болады.

Гейде көркем шығармаларда жазушылар белгилі бір мақсетте айырым фразеологизмлерди өзгертиңкиреп, күшейтип, сөз қосып та колланылыуы мүмкин. Мысаллар: Өзи зорға күн көрип отырған елдиң басына құрбақа жауды да турды (Т. Қайыпбергенов). Уәлиһ аға ұақтында атқа минген деседи (О. Әбдирахманов). Сол бүгін исдейжақ болып отырған барлық жұмыстарыма қолды бир-ақ силтедим (С. Жумагулов). Телеграммаларды байының қолына тутқызып, өзи жер тоқнақлауға киресті (О. Әбдирахманов).

6. НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР ХӘМ УШЫРМА СӨЗЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ КОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Фразеологизмлер менен бир қатарда халық нақыл хәм мақаллары да тилдеги ең күшли көркемлеу қуралларының бири болып табылады. Олар әдебий шығармалардағы көркемділікті, образдылықты арттырып, пикирди тереңлестіуіге жәрдем етеди. Мысалы:

Дос адам өлшемей сырттан тон пишпес
Сүринсең сөз ерип, изине түспес
Али анадан, ат бийеден,
Мәрлігінде тарттың бала (Н. Юсупов)

Нақыл-мақаллар көркем шығармалардағы қахарманларға хактеристика беріу, олардың ишкі дүньясын ашып көрсетіу үшін кең пайдаланылады. Мысаллар:

Отырсам, болдым opak,
Тура келсем, болдым сопақ (Бердақ)
Биймезгил шақырған тауықты жулар
Түнде менлик қандай жұмысыңыз бар?
Бирақ олар берилмес жығылған менен
Нақыл бар: „Мантыққан тал қармар“ деген (Н. Юсупов).

Нақыл-мақаллар көркем шығармалардың атамасы, оларға эниграф сыпатында да колланылып, сол шығарманың тийкарғы мазмұнын ашып беріу үшін хызмет етеди. Мысалы, С. Хожаниязовтың „Сүйемсенге сүйкенбе“ комедиясы, Т. Қайыпбергеновтың „Қарақалпақ дәстанының“ екінші бөлімі—„Бахытсызлар“ романына эниграф сыпатында берілген „Үлкен үйге не керек болса, кишкене үйге сол керек“ нақыллары сол шығармалардың тийкарғы мазмұнын ашып көрсетіу үшін қолланылған.

Гейпара жазушылардың, шайырлардың, илимпазлардың,

жәмийетлик искерлердің шығармаларынан алынған айырым цитаталар, үзіндилер терен хәм көркем мазмунға ийе болыуына байланысты тилде кең колланылып афоризмдерге айынады. Лексикада оларды ушырма сөзлер деп атайды. Бундай ушырма сөзлер де, нақыл-мақаллар сыяқлы, көркемлеу қуралы хызметин аткарады. Мәселен, Күнхожаның

„Аспанға ушарсаң, болса қанатың,
Шад боларсан, шадлы болса елатың“;

Әжинияздың:

„Жер хәм ел билендур, ел хәм жер билен,
Жерсиз елдің өмири дәрбе дер билен“ ямаса
„Бұл дүньяның көркі—адам баласы“;

Бердақтың:

„Бұл дүнья дүнья болғалы,
Патша әдил болған емес“ ямаса
„Жөпсиз қырк күн қайғы-ууайым шөккеннен,
Денсаулықта бир күн шадлық жақсырақ“

усаған қатарлары хәзіргі ұақытта кең таралған ушырма сөзлер қатарына киреди.

Гейпара шығармалардың атамалары да ушырма сөзлерге айыналып кетеди: „Әли жанлар“ (Н. В. Гоголь), „Қаплаулы адам“ (А. П. Чехов), „Бир адым алға, еки адым кейінге“ (В. И. Ленин) хәм т. б.

IV. СӨЗЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫҰЫНДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР

СӨЗ ЖАСАҰШЫ АФФИКСЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАСЫ

Гейпара сөз жасаушы аффикслер де мәніси жағынан бири бирине жақын, синоним болғанлығы менен, оларда хәр қыйлы мәнилик, стильлик өзгешеліклер болады. Сонылықтан да оларды биринің орнына екіншісин қалай болса солай қоллана беріуіге болмайды.

Мәселен, атлық жасаушы—шы//—ши хәм—кер аффикслери гейпара сөзлерде бири бирине жақын болып келеди: хызметкер—хызметши. Бирақ бұл сөзлер арасында мәнилик өзгешелік байқалады: хызметкер—көбинесе белгилі бир лауазымды билдиреди (мысалы, илимий хызметкер), ал „хызметши“ ұлағма биреуіге

жумыс ислеуши адамды аңлатады. Сондай-ақ салыстырың: қы-
лық-қылуа-қылмыс.

Атлық жасаушы — шылық аффиксі — лық аффиксіне кара-
ғанда улыұмалық характердеги абстракт мәниге ийе болады:
қапалық-қапашылық арзанлық-арзаншылық, көплік-көпши-
лік.

Гейпара синоним аффикслер өзиниң қолланылыуы активлиги-
не қарай да бири биринен ажыралып турады: жылқышы-жыл-
қыман.

Совет дәуиринде карақалпақ тилинде гейпара сөзлер рус ти-
линен өзлериниң дөрэнди формаларында (яғнай сөз жасаушы
аффикслери менен бирге) өзлестирилди. Олардың гейпараларың-
дағы сөз жасаушы аффикслерди карақалпақ тилиниң сөз жасау-
шы аффикслери менен алмастырыуға да болады: **субстантиваци-
ция-субстантивлесиу, тракторист-тракторшы** хэм т. б. Ал айы-
рым сөзлерди бундай етип алмастырыуға болмайды, себеби ол
уақытта сөзлердиң мәнилери өзгерип кетеди. Мәселен, карақал-
пақ тилинде „машинистка“ сөзи тек машинка басатуғын ҳаял-
қызларды ғана аңлатады, ал „машиншы“ сөзи тигиу машинасы
менен кийим тигетуғын ҳаял-қызларды ғана аңлатады. Гейпара
интернациональлық сөз жасаушы аффикслер карақалпақ тилиниң
сөзлерине жалғанып (көбнесе тек сөйлеу тилинде) сөйлеу тили-
не тән болған экспрессивлик мәнидеги сөзлерди жасайды: **жора-
лизм-ағайнизм.**

Келбетлик жасаушы аффикслер предметлердиң ҳәр қыйлы
белгилерин билдирип, оларға ҳәр тәреплеме сыпатлама берий
ушын кешен қолланылады хэм ең әҳмийетли көркемлеу қурал-
ларының бири сыпатында хызмет етеди. Мысалы: **Түңги ҳәлсиз**
салқын самал **ууыздай** жүзлерин жалап өтти. (И. Курбанбаев).

Карақалпақ тилиндеги келбетлик жасаушы-дай// -дей, -тай//
тей аффикси көркемлеу қуралларының бири болған тенеулердиң
жасалыуында актив қолланылады; Өзи **отғай** жигит еди ғой
(И. Курбанбаев).

Атланысқа таяр пиллердей.

Комбайнлар сапка дизилди (И. Юсупов).

Сөз жасаушы аффикслер өзиниң мәнисине сәйкес қолланылы-
уы керек. Гейде оларды надурис қолланыудың нәтийжесинде
айтылажақ пикир дурыс шықпай, улыұма мәни бузылыуы мүм-
кин. Мәселен, С. Жумағулов өзиниң бир гүрриңинде: „Гөшлери
жумсақ, ал сүйеклери көп болғаны менен **кемиргиш** болып ке-
леді“, — деп жазған. Карақалпақ тилинде „кемиргиш сүйек“ деп
қолланылмайды, себеби ғыш// -гиш аффикси предметтиң бир ҳә-
рекетке актив уқылпылық белгисин билдиреди, ал сүйек өзин
өзи кемириуға актив болыуы мүмкин емес. Сонлықтан да бул
жерде „кемиргиш“ орнына „кемик“ деп қолланыу дурыс бола-
ды, себеби сол уақытта ғана сүйектиң кемириуға қолайлы екен-
лиги аңлағылады.

Келбетлик жасаушы аффикслер арасында да өз ара синоним-
лик хэм антонимлик қатнастарды байқауға болады. Бундай қат-
настар келбетликлердиң көркемлеу қураллары сыпатында кең-
нен қолланылыуына себепши болады.

Келбетлик жасаушы төмендеги аффикслер бири бирине сино-
ним болып қолланылады:

а) қандай да бир белгиниң жоқлығын билдирийши — сыз//
сиз хэм тәжик-парсы тилдеринен өзлестирілген **бий, на-**, аф-
фикслери: **мәниссиз—биймәни, қолайсыз—нақолай.** Бирақ олар
барлық уақытта бирин бири алмастыра бермейди. Мысалы, *Бий-
пул сөз булағы ағылар бунда* (И. Юсупов) деген ғәнте „пул-
сыз“ деп айтыуға болмайды. Сондай-ақ бул аффикслер өзиниң
өнимлиги жағынан да бирдей емес, **бий, на** аффикслери ар-
қалы қәлеген атлықтан келбетлик жасала бермейди, олар өним-
ли емес. Ал-сыз// -сиз аффикси — хәзирги карақалпақ тилинде-
ги ең өнимли келбетлик жасаушы аффикслердиң бири.

б) Келбетлик жасаушы синоним аффикслер өзлериниң стиль-
лик, экспрессивлик өзгешеликleri менен де бири биринен ажы-
ралып турады. Мысалы: **ғыр// -гир, -ғыш// -гиш-ауық// -еуик;**
ғыш// -гиш, -как// -кек; аффикслери мәнилик жақтан жақын бол-
ғаплығы менен олар өнимлиги, экспрессивлиги хэм стильлик
жағынан бирдей емес: **билгир-билгиш-билеуик; урысқақ-урыс-
қыш, үркек-үркекиш, шақырауық-шақырғыш.** Мысалы: *Билгир*
Бекимбет атаңып, енди кейин кеткениң уят болар (Ө. Айжанов),
Түсимпаз бир билеуик сумға айланды (И. Юсупов). *Урысқақ*
шығар деп қорқаман (Ө. Айжанов).

Келбетликтиң өз ара антонимлик қатнаста келген **-сыз// -сиз,**
бий-, на- хэм **лы// ли** аффикслери көркем шығармаларда сөйлеу
өткирлигин арттырып көрсетиуши көркемлеу қуралы болған анти-
тезалар ушын өнимли қолланылады. Мысаллар:

Ақылсыздың тили бай,
Ақыллының қолы бай,
Ақыллыға сөз айтсаң,
Бир айтқанда тыңлайды.
Бийақылға сөз айтсаң,
Ябыдай болып туулайды (Нақыл).

Совет дәуиринде карақалпақ тилинде бұрыннан бар болған
усыл—сөзлердиң биригиуи арқалы сөз жасау усылы бир қанша
активлести. Бириккен сөзлер карақалпақ тилиниң өз сөзлеринен
де жасалады, (ал гейде рус тилиниң бириккен сөзлери карақал-
пақ тилинде ҳеш өзгериссиз қолланыла береді). Мысаллар: *Ол*
усы күнлери ғөне күнде базардың алдында алма сатады (С. Жу-
мағулов).

Әсиресе бул дәуирде қысқарған қоспа сөзлердиң көплен пай-

да болууы ҳам колланылууы каракалпак тилиндеги жана кубулыс болып есапланады. Көплеген илимпазлардын көрсөтүүнөшө, бундай кыскарган сөзлөр, аббревиатуралар „тил кураллары, экономлау“ ызымына байланышы пайда болган, себеби ҳәр кандай қоспа сөз (бириккен, қыскарған) сөз дизбеклерине салыстырғанда бирқанша қысқа, ықшамлы ҳам экономлы айтылады. Мысаллар:

Семиз аўлатком суўытып түшип
Көлип қалды үстимізге ат айдап
Телеантенналар шошяар бийик
Детсад салатуғын көржетелерден
Мәрмәрлеп гаич ойып дачалар салды (И. Юсупов).

Алпысыншы жылы пединституттың русязлитин шткердим (Ш. Сейтов). Техникумды тамамлап, госқа таярланып жүрген күндерим еди (Ш. Сейтов).

V. МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СТИЛИСТИКА

Тилдің морфологиясы да ҳәр қыйлы стилистикалық ресурсларға бай. Белгилі бир ойды, пикирди билдириўде мәнилери бири-бирине жақын, бирақ қурылысы жағынан ҳәр қыйлы болған морфологиялық вариантлар, синонимлер кешен пайдаланылады. Морфологиялық стилистикада ҳәр бир сөз шакабы категорияларының стилистикалық бояулары, олардың тилдеги функциональ стильлерге қатнасы анализленеди, себеби қөлеген форма барлық стильлер ушы бирдей болып келе бермейди. Мәселен, каракалпак тилинде феилдің ҳәзирги мәхәл формаларының ыўда// -иўде, /-мақта// -мекте формалары көбинесе тек публицистикалық стильге, ал атлықтың тартым категориясының биринши бет көплик саны илимий стиль ушын тән формалар болып есапланады.

Сөз формаларының стилистикалық өзгешеликтери, тийкарынан, мәнилі сөз шақапларында (атлық, келбетлик, санлық, алма-нак, феил) анық көринеди, ал басқа сөз шақаплары өзлериниң ондай спецификалық формаларына ийе емес. Мәселен, көмекши сөзлөр тек мәнилі сөз шақаплары менен бирге колланылып гана оларға қосымша мәнилер жүклейди, сонлықтан да олар сол мәнилі сөз шақаплары менен бирге алып қаралады ямаса гәлтеги стильлик хызметине байланышы олар синтаксислик стилистикада анализленеди.

1. АТЛЫҚТЫҢ СТИЛИСТИКАСЫ

Атлықтың стилистикалық өзгешеликтери оның сан, тартым ҳам сеплик категориялары, сондай-ақ оның субъектив баға берүүшн формалары арқалы көринеди.

Көплик формасының стилистикасы

Ҳәзирги каракалпак тилинде көплик мәни үш түрли усыл менен билдириледі: лексикалық, морфологиялық ҳам синтаксислик¹.

1. Гейпара атлықлар грамматикалық формасы бойынша бирлик санда колланылса да, өзиниң гәлтеги мәниси бойынша жәмлеўди, улыўмаластырыўды аңлатып, көпликті билдиреди, яғни бир предмет арқалы сол предметтиң көплиги түсиниледи. Бундай форма көпликтің лексикалық усыл арқалы билдирилиўи делинеди: Бул дүньяның көрки—адам баласы (Әжинияз). Мысалдағы адам баласы сөзи арқалы тек бир адамның баласы емес, ал улыўма адамзаттың балаларын түсинемиз. Сондай-ақ Каракалпакстанда пахта, салы өсириледі, ямаса Жай гербиштеп салыған деген гәлтердеги „пахта“, салы“, „гербиштеп“ сөзлери улыўмадық мәниге ийе.

Бундай улыўмаластырыў, жәмлеў мәнисиңдеги атлықлар нақыл-мақалларда көплен колланылған. Мысалы:

Ер басына күн туўса, етиги менен суў кешер,
Ат басына күн туўса, аўызлығы менен суў ишер.
Қойшы көп болса, қой ҳарам өледі.

2. Көпликтің синтаксислик усыл менен жасалған формалары (такирар сөзлөр, жул сөзлөр, сөз дизбеклери) көбинесе күшейтиў мәнисиңе ийе болады ҳам көбинесе көркем әдебиятта, сөйлөў стилинде өимли колланылады: сансыз мал, көп-көп рахмет, мол дүнья, нешше-нешше асыўлар, ақ алтын көрўан-көрўан. Мысаллар: Қоржын-қоржын олака, қап-қап дән наўадай куйып тур (Ш. Сейтов). Анаў койың өрис-өрис,

Сыйырын жүр гирес-гирес (Қунхожа). Олардың азык-аўқаты, жаў-жарағы, кийим-кеншеги—бәри ханның мойнына (К. Мәмбетов).

3. Ҳәзирги каракалпак тилинде көплик мәни, тийкарынан, морфологиялық усыл менен —лар/ -лер аффикси арқалы билдириледі. Бул аффикс предметтиң биреў емес, бирден артық көп екенин аңлатады. Мысалы: Бул гүңкилдилердиң бәринен де сырттағылар бийхабар еди (Ш. Сейтов).

Көплик аффикси -лар// -лер өзиниң тийкаргы мәнисиңе қосымша басқа мәнилерде колланылып, ҳәр қыйлы стилистикалық мақсетлерде пайдаланылады.

1. Санлықлардан кейин колланылған атлықлар әдетте бирлик сан формасында турады. Мысалы: Оларда енди жигирмалаған англичан бесатары менен онлаған пилте мылтық бар (К. Мәмбетов). Буның себеби: атлықтың алдындағы 1 ден артық бол-

¹ Ҳәзирги каракалпак тили, 1, Морфология, Нөкис, 1974, 27-бет.

ған санлықтың өзи-ақ предметтің көплігін, біреуі емес екендігін аңдатады. Бірақ қарақалпақ тилинің хазирги нормасы бойынша үлкен муғдарды билдириўши санлықлардан кейин атлықлар көплек формада қолланыла береди, Мысалы: Соның ушын миллион аналар жүрегинде өмирликте жасайды (*А. Бегимов*).

Сондай-ақ санлық пенен атлықтың арасында басқа анықлауыш сөзлер болғанда да, атлық көплек формада қолланылады. Мысалы: Ол кисиниң оилаған ири-ири бугалары бар (*С. Жумагулов*).

2) Мәниси бойынша жәмлеўди, улыўмаластырыўды билдирип, өзи ишки жағынан бир неше түрлерге бөлинетуғын предметлерди билдириўши атлықлар көплек көрсеткишини бирдей қабыл ете бермейди. Қарақалпақ тилиндеги бундай сөзлердиң биразы көплек аффиксини қабыллап қолланылады: ыдыслар, халықлар, көрпе-төсеклер хэм т. б. Ал рус тилинен қабыл етилген гейпара бундай атлықларға қарақалпақ тилинде -лар// -лер аффиксини жалғап қолланыўды (мысалы, *техникалар мебельлер*) хазирги нормаға сәйкес деп қараўға болмайды, себеби олар рус тилинде көплек сан аффиксини қабыл етпейди.

3) Айырым абстракт мәнидеги атлықларға жалғанып, -лар// -лер аффикси оларға баҳалаў, күшейтиў мәнилериң береди. Мысалы: *Кеўиллер* хош, әлле қандай куўанышқа бөленип турғандайман (*Ж. Аймурзаев*), Мысалдағы „кеўиллер“ формасы сөйлеўшиниң өз кеўлине қанаатланыўшылығын билдиреди.

4) Санаўға болмайтуғын предмет атамаларына жалғанып, көплек аффикси сол предметтиң түрлерин, сортларын, группаларын билдиреди. Мысалы: *суўлар* көп; газлы *суўлар*, минераль *суўлар* хэм т. б.

5) Меншикли атлықларға жалғанып келгенде, -лар// -лер аффикси төмендеги мәнилерди аңлатады:

а) предметтиң көплігін емес, ал сол предметти хэм оған уқсас, жақын предметлерди аңлатады. Мәселен. *Ташкентлерде болып қайттым* дегенде, тек ғана бир *Ташкент* емес, ал басқа қалалар да қосып түсиниледи. Мысалы: *Базда усы кеңсениң жоғынан дәрдесерге түсип, Дәўлетбайлар жыйналыс та өткере алмай жүретуғын еди* (*Т. Қайыпбергенов*). Мысалдағы „Дәўлетбайлар“ атлығы Дәўлетбайды хэм оның менен бирге ислейтуғын адамларды билдирип тур.

б) белгили адам атларына, фамилияларына жалғанып, сол адамды емес, ал соған усаған адамларды билдиреди, бул ўақытта меншикли атлық ғалабалық атлыққа өтип кетеди. Мысалы: *Геологлар—дала робинзонлары* (*И. Юсупов*).

„Туўылар жаңа дала Дангелери“

Деген хабар бардай отырысында... (*И. Юсупов*),

Көркем әдебиятта хэм публицистикалық стильде белгили адамлардың ямаса әдебий қаҳарманлардың көплек формада қол-

ланыўы күшли образлылықты пайда етеди: *маниловлар, отёллолар, гүлпаршынлар, гүлайымлар*.

б) Соңғы ўақытлары көплек аффикси рус тилиндеги жәмлеўши мәнидеги атлықларды, айырым қатнасылық келбетликлерди қалқалаўда өнимли пайдаланылып атыр: *жаслар* (молодежь), *сайлаўлар* (выборы), *көз қараслар* (взгляды) коммунистлер партиясы (коммунистическая партия).

Тартым формаларының стилистикасы

Тартымланған атлықлар предметтиң белгили бир предметке (бетке) тийислидигин билдирип, үш бетте, бирлик хэм көплек санда қолланылады. Мысалы: *Бизлердиң жыллы кийимимиз, запас азық-аўқатымыз, қурал-жарағымыз да бар еди* (*А. Бекимбетов*).

Тийислилик мәниси хазирги қарақалпақ тилинде бир неше усмалар арқалы бирдириледи: *кітабымыз—бизниң кітабымыз— бизниң кітап— кітап бизики*. Бул формалар мәниси жағынан бири бирине жақын болғаны менен, олар арасында гейпара стильлик өзгешеликлер сезиледи, Мәселен. мысаллардағы алмасық сөзлер хэм -ныки// -ники формасы тийисликти, ийеликти бир қанша нықлап, күшейтип көрсетеди.

Тартым формалары мешиклеўди билдириў менен бирге қосымша төмендеги мәнилерди де аңлатады:

1. Тартымның 2-бет көплек формасы бирлик сан орнында қолланылып сыпайылықты аңлатады. Мысалы:

Мәңги тири жасаў сизге минәсип,

Сизниң идеяңыз—өмир қанаты (*И. Юсупов*).

2. Биринши бет бирлик сан формасы еркелетиў, сүйсиниў, хұрметлеў мәнисинде қолланылады. Мысалдар: *Еркетайым, көзинди жаслама, көрерсен, сендей қыз бахытлы болыўға тийисли* (*С. Баҳадырова*).

Бундай тартымланған сөзлер көбинесе метафоралық кәсипетке ийе болады. Мысалы: *Шырағым, сениң арқаңда қатарға қосыларман деген дәмем бар* (*Т. Қайыпбергенов*). Хош, қулыным, күт азанда бахытты (*Ө. Хожаниязов*),

Көрсетилген мәниде тартымланған келбетликлер де қолланыла береди, бул ўақытта олар айырықша субъектив баҳаны (сүйсиниў, хұрметлеў хэм т. б.) билдиреди: *сүйклим, қымбатлым, сәўдигим*. Мысалы: *Римма! Сен кешир мени, әзийзим Қымбатлым, сен меннен қашпа оншама* (*И. Юсупов*).

3. Биринши бет бирлик сан формалары гейде таңлақ сөз мәнисинде күйиниўди, налыўды билдирип те қолланылады. Мысалы: *Ақ маңлайым, сол бир аласапыранда бас көтерген баспашылар хеш кимниң ойына келмепти* (*И. Курбанбаев*). *Әўлийедей қайнағаның атын айтып салыпқан гоў аңқаў басым* (*К. Султанов*).

4. Илимий хэм публицистикалык стильлерде биринши бет бирлик сан орнына кинипейилдикти, сыпайылыкты билдириү максетинде көплик сан формасы пайданылады; Бизин мақаламыз усы проблемаға арналган.

5. Бала, қыз, ини, қарындас усаған туысқанлық терминлери белгили адамның дықкатын аударыу ушын қаратпа болып қолланылады. Мысалы: Балам, саған бир гәп бар (О. Бекбаулов). Пай, қарындасым, қатырдың дә (Ө. Хожаниязов).

6. Екинши бет бирлик формасы гейде жақтырмайды, кемситиуди билдирип қолланылады. Мысалы: Көлбайынның да, Пирманының да қалай түсленетүғынын билемиз. Саўлатлы жер дегениң ҳәркүни мирәт ете бере ме? Пирманың да оинаи қалыспайды (Ө. Әбдирахманов.) Қаяллар дегениң бир жәнжелпаз халық болады (С. Жумагулов.)

7. Семьяда ерли-зайыплылар арасында тартымың 3-бет бирлик формасындағы табу мәнисиндеги сөзлер сыйласықты билдириү ушын хызмет етеди. Мысалы: Мейли, әкелің, бирақ сақ болың, атасы (О. Бекбаулов). Ағасы-аў, жатпайсаңба, таң атты ғой (Ө. Хожаниязов). Апасы, маған телевизордың ҳәптелик программасын әкел, — деп буйырады (О. Әбдирахманов).

8. Тартымның абстракт формалары көбинесе тастыйқлаў, жуўмақлаў мәнисине ийе болады. Мысалы: Аўылдағы дүкәнға ең жақын үй Алламберген гаррышики (С. Жумагулов).

Тартым аффикслери атықларға әдетте көплик аффиксинен кейин жалғанады, бирақ айырым туысқанлық терминлерине олар көплик аффиксинен бұрын да, кейин да жалғаныуы мүмкин. Бул жағдайла бундай формалар арасында мәнилик хэм стильлик өзгешеликлер болады. Мысалы:

- 1) апаларым (хәммеси де сөйләўшиниң апалары);
- 2) апаңлар (сөйләўшиниң апасы хэм оның қасындағы басқа адамлар). Кейинги форма қосымша сыпайылық мәнисине де ийе. Мысалы: Кишемлер көп отырмады (А. Олиев).

Сеплик формаларының стилистикасы

Атықтың сеплик формалары тилде жүдә кең қолланылады хэм хәр қыйлы стилистикалық хызметлерде пайдаланылады.

Атау сеплигинде сөзлер атықтың дәслепки формасы болып есапланады хэм басқа сөзлерге байланыссыз-ақ белгили бир атамаңи аңлатады: ҳаўа, тениз, аспан, гөззаллық, түн. Атау сеплигиндеги сөзлер атау гәплер хэм қаратпа сөзлер хызметинде көплек қолланылады. Мысаллар: Түн. Таң кушағы салқын тартқан ҳаўа менен тығыз толған (А. Бекимбетов). Гил кемпир-ғарры, қатын-бала-шаға (Ш. Сейтов).

Арыўхан, Арыўхан, жаным Арыўхан!

Әкең азап берди-аў сол түни саған (Н. Юсупов.)

Ийелик сеплиги аффиксиниң өз ара байланысқан хәр бир сөзде қайталанып хэм олардың, дизбеклесип қатар келиүи стильлик жақтан көркемликке алып келмейди. Бундай жағдайларда олардың айырымлары (егер олар улыўма мәниге кесент келтирмесе) түсирилип айтылыуы керек. Мысалы: Нөкис мәмлкетлик университетиниң филология факультетиниң бесинши курсының студентиниң курс жұмысы дегениси гәре: Нөкис мәмлкетлик университети филология факультетиниң бесинши курс студентиниң курс жұмысы деп қолланыу дурысырақ болады.

Басқа түркий тиллердеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде де ийелик хэм табыс сепликлериниң аффикслери гейде ашық жалғанады да, ал гейде түсирилип қолланылады. Бул жағдай гейде олар арасындағы мәнилик хэм стильлик өзгешеликлерге алып келеди:

- 1) Бердак көшеси (Бердак атындағы көше). Бердақтың көшеси (Бердақтың жасаған көшеси).
- 2) Хат таныу (саўат ашыу). Хатты таныу (жазылған хаттың кимдики екенлигин анықлау).

Ийелик хэм табыс сепликлери аффикслериниң ашық жалғаныуы ямаса түсирилип айтылыуы атықлардағы анықлылық хэм анық емеслик категориясына да байланыссы болады. Мысалы:

- 1) Аўыл адамлары менен сөйлестим (аўыл анық емес, улыўма аўылда жасайтуғын адамлар).
- 2) Аўылдың адамлары менен сөйлестим (аўыл сөйләўшиге хэм тыңлаўшыға анық). Сондай-ақ салыстырық:

Мен китап әкелдим (анық емес, белгисиз китап).

Мен китанты әкелдим (анық, белгили китап).

Кеңислик сепликлери (барыс, орын, шығыс) хәр қыйлы орынлық хэм ўақытлық қатнастарды билдириү менен бирге публицистикалық хэм көркем әдебиат стильлеринде (шақырықларда, мақала хэм шығарма атамаларында, информацияларда хэм т. б.) белгили бир стильлик хызметте қолланылады: Хәмме сайлаўға! Сырт еллерден хабарлар. Туристлер Москвада Байрақлар алдығыларға. „Тарас Аралда“ (О. Бекбаулов.) хэм т. б.

Қарақалпақ тилиндеги сеплик аффикслериниң мәнилери тиркеўшилердиң мәнилери менен уқсас синоним болып келеди, сондықтан да айырым жағдайларда олардың бири бири менен алмастырып қолланыу мүмкин. Бундай синонимия морфологиядағы стилистикалық кураллардың бири болып есапланады. Мысаллар:

1. Мен институтқа оқыу-ға келдим.
Мен институтқа оқыу ушын келдим.
2. Зал таманагөйлерге толды
Зал таманагөйлер менен толды.

3. Ол жаңалықлар-ды айтып берди
Ол жаңалықлар ҳаққында айтып берди
4. Мен бул хабарды радиодан еситтим.
Мен бул хабарды радио арқалы еситтим.
5. Балам, тротуар-дан жүр.
Балам, тротуар менен жүр. хәм т. б.

Айырым жағдайларда қарақалпақ тилиндеги сепликлер өз ара синоним болып та келеди. Сепликлердің синонимиясы хәр қыйлы стильлик мақсетлер үшін пайдаланылады. Әлбетте, сепликлер хәмме уақытта бири екіншисин алмастыра бермейди. Олардың бири бири алмастырыуы тек белгили бир контекстлерде айырым ситуацияларға байланыслы ғана мүмкин болады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде төмендеги сепликлер арасында синонимлик қатнас байқалады:

1) ийелик хәм шығыс:

Оқыўшылардың биреўи де қалмай келди—Оқыўшылардан биреўи де қалмай келди.

2) ийелик хәм орын:

Жолдасымның қызықлы китаплары бар—Жолдасымда қызықлы китаплар бар.

3) барыс хәм табыс:

Студент тапсырмаға жақсы түсинди—Студент тапсырманы жақсы түсинди.

4) барыс хәм орын:

Ол креслоға отырды—Ол креслода отырды. Хәзир ол бизиң колхозға баслық—Хәзир ол бизиң колхозда баслық.

5) табыс хәм орын:

Кеште бағды гездим—Кеште бағда гездим.

6) табыс хәм шығыс:

Салманы атлап өтти.—салмадан атлап өтти.

Аўқатты жеди—Аўқаттан жеди.

7) орын хәм шығыс:

Сени телевизорда көрдим—Сени телевизордан көрдим хәм т. б.

Көркем шығармаларда, сөйлеў тилинде сеплик формалары арасындағы буннан басқа да синонимлик қатнастар болыуы мүмкин.

Атлықтын субъективлик баға формаларының стилистикалық хызметлери.

Айырым атлықларда сөйлеўшиниң предметке берген бағасы, қатнасы көрсетилин, бундай атлықлар айрықша стилистикалық бояўларға ийе болады. Субъективлик баға мәниси хәр қыйлы усуллар (интонация, хәр қыйлы эпитетлер, сөз дизбеклери) арқалы билдириледи. Субъектив баға мәнисине ийе болған атлықлар

көркем әдебиатта, әсиресе сөйлеў тилинде көбирек қолланылады.

Атлықтын субъектив баға формаларын жасаўда оның өзине тән болған айырым арнаўлы аффикслери үлкен хызмет атқарады. Усы аффикслер арқалы субъектив бағалаўдағы хәр қыйлы эмоциональлық, экспрессивлик мәнилери билдириледи:

1. Киширейтиў мәниси билдириўши аффикслер. Олардың қатарына қарақалпақ тилинде төмендеги аффикслер киреди:

а) -ша// -ше аффикси. Мысалы: Бригаданың басқа ағзалары усатылған таў жынысларын зәмбер менен гәлтөкке салып, тар рельсли жолдағы вагоншаларға шығып жүкледи. (А. Бекимбетов).

б) -шық// -шик аффикси: төбешик, қапшық,

в) -шақ// -шек аффикси: қулыншақ, келиншек, тулымшақ

2. Хүрметлеў, сыйайлық мәниси билдириўши өнимсиз--й аффикси тек айырым туўысқанлық терминлерине ғана жалғанады: ағай, апай, жеңгей, шешей.

Еркелетиў, сүйсиниў мәнилери төмендеги аффикслер арқалы билдириледи:

а) -жан аффикси тек адамларға байланыслы қолланылады. Мысаллар: Оспанжан, түргеле гой, ағаң келди, балам (К. Султанов.) Артықжанбысан, кел, балам, маңлайыңнан сүйейин (К. Султанов).

Баршынжан үшін биз билен

Саўаш бир ме еди кумарыи? (Алламыс).

б) -лақ -алақ аффикслери көбинесе адамның, айырым үй хайуандарының балаларына байланыслы айтылады. Мысалы: Қалай қызалақ аман жетисти ме? (К. Султанов)

в) -гене -кене аффикси. Мысаллар: Қыйнар ол жандырып жүрекгенемди (И. Юсупов.) Шашкенемди әрман менен тарайын („Алламыс“).

4. Кемситиў, мысқыллаў мәниси билдириўши—сымақ аффикси. Мысаллар: Дәўлетмураттың шайырсымақ баласы да—Мәдияр (Ш. Сейтов.) Ескиден қалған бир-еки көрлешесымағы бар еди, оны анасына берип қойыпты (Ф. Сейтназаров).

Адамларға хұрмет, сыйайлық мәниси сөйлеў тилинде адам атларына туўысқанлық терминлериниң дизбеклесиўи арқалы да билдириледи. Мысаллар: Ақыры, Жылгелди аға, уақыт тақалып қалды (Ө. Хожаниязов). Ал Сәлийма апа, Несибели сиңлим, мен исенин баратырман (Ө. Хожаниязов.) Айдана қарындасым, көп ойланба, оған не таярлық керек? (Ө. Хожаниязов).

Адам атларының қысқарған формалары да усындай мәниде қолланылады:

Аў, Алеке, көримлик енди...

Аўылыңа келдин!—деп күлер (И. Юсупов).

—Зәке, үскинише суў куйыла бермей, еңсенди көгерип отырса (О. Әбдирахманов).

2. КЕЛБЕТЛИКТИҢ СТИЛИСТИКАСЫ

Келбетлик предметтин сапасын, кәсіпін, көлемін, келбетін хәм т. б. белгилерин билдиретугин болганлыктан тилдеги көркемлеу кураллары (эпитет, теңеу хәм т. б.) сыпатында үлкен хызмет аткарады. Мысалы: Өзи оттай жигит еди гоё (*И. Курбанбаев*). Көкиреги кең, сандықтай (*Т. Кайыпбергенов*). Қараңғыда қасқырдай әйнегиниң алдына бараман, бірақ қызыл перде сени менен жасырады (*Т. Кайыпбергенов*).

Көркемлеу куралы сыпатында келбетликлер аўмыспалы мәнилерде де кең қолланылады. Аўмыспалы мәнилерде әсиресе реңди, түр-түсти билдириуши келбетликлер көбірек ушырасады. Мысаллар: Миннетдарман, ақ сүтинди ақлайман (*Ә. Шамуратов*). Көп сайрасам, қызыл тилим байлаар (*Омар*).

Атыўға қолайлап оны сур мерген.

Гезеде жасырып турады бойын (*Гүлмурат*).

Көплеген келбетликлер мәніси бойынша бири бирине синоним болып, предметлердин белгилерин хәр тәрепке толық билдириу үшін хызмет етеди. Мысалы: Жигит қаялға аларып бир қарады да, шығанағына шекем қолын суўға суғып нәхән, гиди-мандай сүен балықты кемеге қушақлап таслады (*К. Султанов*).

Келбетликлер көркем әдебиятта, публицистикалық стильде контраст, антитеза үшін кең қолланылады.

Мысаллар: Дүзиў ағаш ел мәппе керекли,
Шаўып алып жайға басар сонлықтан,
Журт айналып өтер қыйсық ағаштан,
Қыйсық ағаш узақ жасар сонлықтан

(*И. Юсупов*).

Аўзынан ақ ийт кирип, кара ийт шығады.

Бундай антонимлик қатнастағы келбетликлер гейде субстантивлесип қолланылады хәм айтылажақ пикирди ықшамлы, қысқа етип айтыўға мүмкиншилик береді. Мысалы: Хәзир дийханлардың барлығы да ақ пенен қараны, ҳақ менен наҳақты, бай менен жарлының арасындағы қарама-қарсылық пенен айырмашылықларға түсннп киятыр. (*А. Бекимбетов*).

Ақыллыға гәп айтқан, көп кешикпей штеди,
Ақмаққа айтқан әңгімен суў түбине кетеди. (*Пақыл*).

Айырым келбетликлер эфемистялик характерге ийе болып, озынның тийкаргы мәнісине қарама-қарасы мәниде қолланылады. Мысалы: Жоқшылық қартайтқан анасы да көзли болып қалды (*Ғ. Сейтназаров*).

Келбетликлердеги синонимия әсиресе оның дәреже формаларында көбірек көринеде.

Келбетликтин салыстырыу дәрежеси бир предметтин белгисин екінши предметтин белгисин менен салыстырып көрсетеди хәм жай дәрежедеги сапалық келбетликлерден -ырақ, //-ирек, -лау леу, -ғыш//, -гыш, аффикслери арқалы жасалады. Бул аффикслер жалғанған келбетликлер мәнилик жақтан бири бирине жақын, синоним болады: ағырақ ақлау-ақшыл; қызылырақ-қызыллау-қызылтым хәм т. б. Бірақ бул формалар тилде қолланыўда гейпара стильлик өзгешеликлерге ийе болады, сонлықтан да олардың хәммеси теңдей өнімли қолланыла бермейди. Мәселен, қызыллау, ақлау, көклеу формаларына қарағанда қызылырақ, ағырақ, көгірек формалары өнімлик пайдаланылады, себеби биринши формалар (қызыллау ақлау, көклеу) өзиңдей атаўын феиал формалары менен омоним болып келеди: ақлау (салыстыратуғын предметке қарағанда ағырақ)—ақлау, (жайды, дий-ўалды хәк пенен бойу).

Келбетликтин салыстырыу дәрежесинин аффикслери аўызекі сөйлеу тилинде гейде рус сөзлерине де жалғанып, белгилі бир образды жасау үшін, оған характеристика беріу үшін пайдаланылады. Мысалы: Көзичнен сорпаң ағып, бир стариклеу адам менен сөйлеспедиң бе? (*О. Әбдирахманов*).

Салыстырыу дәрежесинин синтетикалық хәм аналитикалық формалары да өз ара синоним болып қолланылады, Мысаллар:

Уят өлимен күшли-уят күшлирек
Қонақ қойдан жуўас-қонақ жуўасырақ.

Келбетликтин арттырыу дәрежеси предметтеги белгиниң жүдә артық, көп ямаса кем екенлигин аңлатып:

а) ең, дым жанапайлары ямаса жүдә оғыры хәм т. б. күшейтиу рәуишлериниң келбетликлер менен дизбеклесіуи арқалы;
б) тәкирар келбетликлер хәм келбетликтин интенсив формалары арқалы билдириледі. Мысаллар:

Адамда ең зор байлық өмир деген
Қулақ салып көрсен, дым қызық (*И. Юсупов*).

Устазың Бегжан уста оғыры жақсы адам екен (*Т. Кайыпбергенов*). Жийектен көтерилген қап-қара бултар тас төбеге сеңдей сиресип қалған (*К. Стамуртов*).

Көрсетилген арттырыу дәреже формалары өз ара синоним болып қолланыла береді. Мысалы: Қолы пахтадай жуп-жумсақ екен (*К. Султанов*.) Мысалдағы жуп-жумсақ келбетлигин жүдә, жумсақ, дым жумсақ деп айтыўға да болады.

Келбетликтин арттырыу дәрежесиниң тәкирар сөз формасы хәм аналитикалық формасы өз ара мәніси бойынша жақын бо-

лып келеди, бирак олардын биринчисинде (тәкирар формасында) образлылык күшлирек болады. Мысалы.

„Жыллы-жыллы“ сөйлесен, „жылан иннен шығады“ деген тәптеги „жыллы-жыллы“ сөзін „жүдә жыллы“ деп өзгертіу мүмкин, бирак бундағы тәкирар сөз формасында кейинги сөзге карағанда образлылык бир қанша күшлирек сезіледі.

Келбетликлер көркем шығармаларда қахарманлардың портретін жасауда, оларға характеристика беріуде өнімлі қолланылады. Мысаллар: Ол кен жауырынлы, көк көзлі, ақыллы хәм дыққатлы көз қарасқа ийе еді (А. Бекимбетов). Ишке ұзын бойлы, ақ куба, кара көзлі, жоталы жигит кирип келди (А. Бекимбетов.)

Гейпара келбетлик фейил формалары лексика-семантикалық усыл менен өзиниң тийкаргы хәрәкетлик мәнисинен алыслап келбетликке өтип қолланылады, яғный адъективлеседи. Бундай сөзлерде кәдимги келбетликлерге карағанда экспрессия басымырақ болады. Мысаллар: Урыстан бурын-ақ әкеси капитан болса, өзиниң жайлары қатқан жай болған ғой шамасы (Ш. Сейтов). Мине мен атамның үссияты менен келискен бир найза соғып атырман (А. Бекимбетов.) Мысаллардағы „қатқан“, „келискен“ сөзлерин „жақсы“ сөзи менен алмастырғанда, ондай күшлин экспрессия болмас еди.

3. САНЛЫҚТЫҢ СТИЛИСТИКАСЫ

Санлықлар — тийкарынан, бир мәнили сөзлер, олар эмоциональлық хәм экспрессивлик мәнилерге ийе емес, өзлерине анықлаушы сөзлерди қабыл етпейди.

Санлықлар тилде қолланылыуында басқа сөз шақаптарына салыстырғанда өзіне тән болған өзешеліклері арқалы ажыралып турады.

Гейпара санақ санлықлар өзиниң сан, муғдар мәнисинен басқа мәнилерде қолланылады:

а) „қырк“, „жүз“, „мың“ санлықлары көпшилик жағдайда күшейткиш сөз мәнисинде қолланылады. Мысалы: Тамшы, мың айтсаңда — тамшы (Ш. Сейтов).

Анау отырыпты Кулмурат, Муўса,

Кеўли хеш ағармас, қырқ шайыи жуўса (Бердақ.)

б) қарақалпақ тилиндеги „үш“, „бес“, „жети“, „қырк“, „жүз“ санлықлары да халық дәстүрлеринде өзиниң муғдарлық мәнилеринен басқаша, сакраменталь мәнилерде қолланылады, сонлықтан да олар фразеологиялық сөз дизбеклери, нақыл-мақаллар составында көплеп ушырасады: Ер қәдеси үш, үштен қалса пуш. Бес енеден белгилі. Жерден жети қоян талқандай. Қырққа келмей нырққа келмейди. Бундай турақлы сөз дизбеклери составындағы санлықларды басқа санлықлар менен алмастыруға болмайды, себеби бул жағдайда дизбек өзиниң турақлылығын, образлылығын жойтады. Мысалы, С. Жумағулов өз гүррининде

„Хаялымның мына сөзлери алты жүйемнен өтип жүрегиме барып оқтай қадалды“ деп жазады. Қарақалпақ тилинде „алты жүйеден өтиу“ деген фразеологизм жоқ, ал тек „жети жүйеден өтиу“ деп ғана айтылады. Сонлықтан мысалдағы фразеологизмди дурыс қолланылған деп есаплауға болмайды.

в) оқыу ислеринде үлгеріу бақаларын, аңлататуғын „бир“, „еки“, „үш“, „төрт“, „бес“ санлықлары атлықлардын орнында қолланылып, көплик, тартым, сеплик аффикслерин қабыллай алады хәм басқа сөзлер менен анықлашып та қолланыла береді: Дым сызбай қалсаң, қуйрықлы еки — и! (Ш. Сейтов).

г) Сөйлеу тилинде „бес“ хәм „жүз“ санлықлары „жүдә жақсы“, „бәржай“ деген мәнилерде де қолланылады. „Бес“ санлығының бундай мәнисін оның айырықша („бес“) бақасын аңлатуу мәнисі менен, ал „жүз“ санының мәнисін „жүз процент орынлау“ деген мәнилер менен байлабыстан келип шыққан. Мысаллар: Аўхаллар қалай? Бес. Усындай етип шөлкемлестирсе... бәри жүз дә (Ө. Хожаниязов).

Қарақалпақ тилиндеги „бир“ санлығы өзиниң сан мәнисинен басқа хәр қыйлы мәнилерде қолланылады:

а) анық емес, белгисіз предметти аңлатады, сонлықтан предметти билдируіши атлық көплик формада турыуы да мүмкин. Мысалы: Ол бир дауылларды еситип жатты (А. Бекимбетов).

б) анықсыздық пенен бирге күшейтиу жаналайы мәнисин де аңлатады. Мысалы: Өзини бир үлкен билер (Өтеш). Баламан ба мен бир? (Т. Қайыпбергенов) Әкен ең бир сыншыл адам еди (Ө. Хожаниязов).

в) болымсызлық хәм белгисізлик алмасықлары мәнилеринде қолланылады. Мысаллар: Байлар ушын бир адам жоқ қыйналған (А. Дабылов). Биреулер аш, биреулер тоқ (Бердақ).

г) уақыт рәуиши мәнисин аңлатады. Мысалы: Амән болса, хал сорасар бир келип (Әжинияз).

д) көмекши сөзлердиң хызметлерин (дәнекер, жаналай) атқарады. Мысалы: Бир отырады, бир турады (Т. Қайыпбергенов). Арада елши жүрмеклик бир бизден емес, бай аға („Алпамыс“).

е) келбетлик, келбетлик фейил хәм айырым силтеу алмасықларынан кейин дизбеклесип келген „биреу“ санлығы кемситиу, жек көрнү, мысқыллау мәнилерин аңлатады. Мысаллар: Бизиң үйдеги курдасын — есерсоқлау биреу (С. Жумағулов). Қыз да томсырайған биреу екен (О Әбдирахманов). Ана биреу өтип баратыр.

Атлықлар санақ санлықлардан кейин көплик аффиксин қабыл етпейди. Мәселен, бес китап (бирақ бес китаптар деп айтылмайды).

Биримлеп санауға болмайтуғын предметлерди аңлататуғын жәмлеу мәнисиндеги атлықлар менен санақ санлықлар тек нумератив (есеплік) сөзлер арқалы ғана дизбеклеседи: Үш килограмм ун, бес литр суу, бир арқа отын хәм т. б.

Жыйнақлау сандықтары атлықтың алдынан дизбеклесип анықлаушылық позицияда қолланылмайды, себеби бұл сандықтар предметтің саны менен бірге оның өзін де аңлатады, сондықтан да аяғау студент, жетеу кітап деп айтылмайды.

Қатарлық сандықтар гейде предметтің тек ғана қатарлық тәртібін емес, ал сондай-ақ олардың белгисін, сапасын билдиріп те келеді: қырық үшінші туфли, он алтыншы мылтық хэм т. б. Мысалы: Урыс жыллары Гүлайым район бойынша биринши теримши болды (Х. Сейтов).

Қарақалпақ тилиндегі -дай// -дей, -тай// -тей, хэм -лаған// -леген аффикслери санақ сандықтарға жалғанғанда дөрденди келбетликлер ямаса келбетлик феиллер жасалмайды. Олар арқалы, сондай-ақ -лар// -лер аффикси жәрдемінде санақ сандықлардан шамалық сандықтар жасалады. Мысаллар: Көтерилген еки мындай халықтың қолында бирден хәр қыйлы қурал-жарақлар пайда болды (А. Бекимбетов). Хәр қайсысының жылауында онлаған гедей жүр (К. Султанов). Әлийзаде жасы қырықларға барған орта бойлы шымыр денели шаққан адам екен (А. Бекимбетов).

Шамалық сандықлардың -дай// -дей, -тай// -тей, -лаған// -леген, жұп сөз формалары хэм тиркеуішлер арқалы жасалған түрлері мәнилик жақтан бири бирине жақын хэм синоним болып бириниң орнына екіншиси қолланыла беріуі мүмкин: қырықтай, қырықлаған, қырық-елли (ямаса қырық-отыз)—қырыққа жақын адам.

4. АЛМАСЫҚЛАРДЫҢ СТИЛИСТИКАСЫ

Алмасықлар тилде көбинесе атлық, келбетлик, сандық сөзлерди алмастырып, солардың орнында қолланылады, яғни бұл сөзлердің гәпте қайта-қайта орынсыз тәкирарлана бермеуі үшін хызмет етеді. Сондықтан да Л. А. Булаховский алмасықларды (әсіресе 3-бет бетлеу алмасығы) тилдегі универсаль синоним алмасық деп атайды¹. Усындай өзгешеліклерине байланысты алмасықлар хәр қыйлы стилистикалық мақсетте жумсалады.

Бетлеу алмасықлары. Бетлеу алмасықлары бирлик хэм көплик санда қолланылады хэм бир қатар қолланылуы өзгешеліклерине ийе:

1) I хэм II бетлердің көплек формалары бирлик формалардан емес, ал супилетивлик усыл менен (яғни басқа түбірден) жасалады: мен (бирлик)—биз (көплек), сен (бирлик)—сиз (көплек). II-беттің „сен“ алмасығының көплек „сенлер“ формасы да жасалады, бірақ ол, тийкарынан, сөйлеу тилине тән болып, көбинесе турпайылықты аңлатады. Мысалы: Сенлерге исениуге болмайды (Г. Қайыпбергенов). Мен кәниң хожайыны тәрәпнен сенлерге басшылық етиу үшін қойылған басшыман (А. Бекимбетов).

2) „Бизлер“ алмасығының мәнисін тек „мен“ алмасығының

көплек формасы деп түснийуге болмайды („бизлер“ — мен, мен, мен“ деген мәниде емес), өйткени „бизлер“ дегенде сөйлеуші менен бірге екінши хэм үшінши бетлердеги адамлар да түснийеледи, яғни: „биз — мен хэм тағы басқалар“ дегенди аңлатады.

3) I хэм II бет алмасықлары тек адамларды билдиреди де, ал III бет алмасығы ким? не? сорауларына жуаап берип, адамларды да хэм басқа предметтерди де билдиреди: ким? — мен, сен, ким? — ол, не? — ол.

4) II беттің „сен“ алмасығы ийелик сеплиги формасында тұрып гейде (көбинесе ауызеки сөйлеу тилинде) адамларға хэм т. б. берилген баханы, характеристиканы күшейтип көрсетеди: бәле сениң, ақмақ сениң. Мысалы: Хә бахтыца қара байланғыр сениң-ә (У. Пиржанов).

5) Бетлеу алмасықларының атау хэм ийелик сеплик формалары гейпара тиркеуішлер менен қолланылғанда өз ара алмасып қолланыла береді: сен ушын—сениң ушын, сен менен—сениң менен.

6) Бетлеу алмасықлары гейде белгиди бир бетти, адамды айрықша атап көрсетиу үшін қайталанып қолланыла береді. Мысалы:

Сен жетим қыз едің, сен шоры едің,
Бирақ ауылымыздың сәни болдың сен
Жараған түйседей бурқырады ол,
Адамхор ат яңлы умтылады ол (И. Юсупов),

7) „Биз“ алмасығы контексттің мазмунына хэм улыўма интонацияға байланысты төмендеги мәнилсрди аңлатады:

а) илимий хэм публицистикалық стильлерде кишипейилдикти аңлатады. Мысалы: Бұл мийнетте биз морфологиялық сөз жасаудың бир түри хәкқында сөз етемиз (А. Бекбергенов).

б) сөйлеушінің мақтаншақлығын, турпайылығын билдиреди: Оны биз үйреткенбиз.

8) „Сиз“ алмасығы улыўма сынайылықты, иззет-хүрметти билдириу үшін қолланылады. Мысалы: Мен усы сизди бир жерде көрген адамыма мезгете беремен (Т. Қайыпбергенов), Бирақ қарақалпақ тилинде ата-анаға хэм туысқанлық қатнастағы жасы үлкен адамларға қарата сөйлегенде „сиз“ алмасығы орнына көбинесе „сен“ алмасығы қолланылады: Ата, сен қашан келдің?

Бетлеу алмасықларынан хәзирги қарақалпақ тилинде басқа сөз шақаплары онша көп жасалмайды. Мәселен, тек менмен, меншик хэм т. б. сөзлер ғана ушырасады. Ал гейпара жазыушы хэм шайырлардың (мәселен, И. Юсупов) шығармаларында бундай сөз жасаудың өнимли қолланылуы байқалады. Мысаллар:

Түнде қандай менлик жұмысыңыз бар? (И. Юсупов).

Достың сенсирен тур телмирип жолға
Демек, енди бизге жасау жоқ, билсем,
Сенсиз, телефонсыз, жыйналысларсыз (И. Юсупов).

Өзлик алмасығы. Хәзирги қарақалпақ тилинде өзлик

¹ Булаховский Л. А. Введение в языкознание, часть II, М., Учпедгиз, 1953, с. 43.

алмасығына тек „өз“ сөзі кіреді. Ол қолланылыуда төмендегі өзгешеліктерге иіе:

1) ийелік сеплігіндегі бетлеу алмасықларынан ямаса атлық хәм басқа да субстантивлескен сөзлерден кейін тартымланып келип, белгили бир бетти (адамды) ямаса предметти айрықша атап көрсетуі үшін қолланылады. Мысалы: **Министрдің өзі де мениң бул исимди мақуллады** (Г. Изимбетов).

2) Алдындағы бетлеу алмасықлары түсірилип, өзлік алмасығы тартымланып қолланылғанда, ол белгили бир бетти (адамды) айрықша атап көрсетеди. Мысалы: **Ерназар жөнінде барлық хабарды оннан өзім сорадым** (А. Бекимбетов).

3) Тартымланған өзлік алмасығы хәр бетке тийисли қолланылып бетлеу алмасықлары менен синоним болып келеди: өзім иследим—мен иследим, өзің иседең—сен иседең.

Силтеу алмасықлары. Силтеу алмасықлары өзлериниң силтеп көрсететугын предметлериниң алыс ямаса жақынылығына қарай төмендегі тонарларға бөлинеди:

1) бул, усы, мына, мынау алмасықлары анық, белгили хәм жақын жердегі предметлерди силтеп көрсетеди. Мысалы: **Жәлмен де усы ауылға келгенде жарлы еди** (Т. Қайыпбергенов). **Жәлменниң бул сөзини ол шеннен тыс ырза болып атыр** (Т. Қайыпбергенов).

2) ана, анау алмасықлары онша анық емес хәм алысырақ жердегі предметлерди билдиреди. Мысалы: **Анау Есберген шығанақ деген жер** (Т. Қайыпбергенов).

3) ол, сол алмасықлары алыс жердегі, бирақ белгили предметлерди көрсетеди. Мысалы: **Ол гүреслер өтер үстиден сениң** (И. Юсупов). **Ол сыйырдың изине де кара ермейди** (К. Султанов).

Силтеу алмасықларының көпшилиги шеклеу, айырыу мәнілерине иіе болады. Мысалы: **Сен ана атты әкелди шанаға жек** (К. Султанов). **Улым, бул сүүретти маған бер** (А. Бегимов).

Қоспа гәплерде „сол“ алмасығы қандай да бир пикирди, ойды айрықша ажыратып, нықлап көрсетуі үшін қолланылып, оның мәніси екінши гәпте ашып бериледи. Мысалы: **Саған да айтарым сол, Аллаяр қосшым, әкең жылайманды жаман көретугын еди** (Ш. Сейтов.) **Саулаты сол:** бул атауда тиришилик бар (Г. Сейтазаров).

Гейпара орындарда контексттиң улыўма мәнісине сәйкес бул, усы, мына алмасықлары бири бирине синоним болып қолланылыуы мүмкин: усы китап — бул китап — мына китап.

Сорау-қатнас алмасықлары. Сорау-қатнас алмасықларынан ким алмасығы адамларды, ал не алмасығы басқа жанлы хәм жансыз предметлерди аңлатады. Гейпара жағдайларда ким алмасығының орнына не алмасығы да қолланыла береді. Мысалы:

Нели болды? — Улы (ямаса қызалақлы).

Ол сениң нең еди?

Ол сизиң кимиңиз еди? (Г. Изимбетов).

„Не“ алмасығы гәптиң стильлик өзгешелигіне қарай гейде қанша, қандай, қайдан алмасықларына синоним болып, олардың орындарында қолланыла береді. Мысаллар: **Не әндийшелер барын не билсин** (Ш. Сейтов). — салыстырың: **Қандай әндийшелер барын қайдан билсин.** Буның өзи не жыйын, не жәнжел? (А. Бегимов) — Салыстырың: **Буның өзи қандай жыйын, қандай жәнжел?**

Көркем әдебият стилінде хәм ауызекі сөйлеуде сорау-қатнас алмасықлары сүйсинуди, таңланыуды билдирип күшейтиу жанапайлары мәнісінде қолланылады.

Мысалы: **Қара, қандай сулыу думанлы таўлар!**

Биз түүе не уллы дана шайырлар

Сениң кимлигинди айта алмай кеткен

Бунда жасар не, не уллы адамлар (И. Юсупов).

Қалай, план орынланды ма? Орынланған да қандай!

(О. Әбдирахманов)

Бағынықылы қоспа гәплерде қатнас алмасықлары бағынықы гәпти бас гәп пенен байланыстырыушы дәнекер хызметин атқарып, олар арасындағы салыстырмалы қатнасты күшейтип көрсетеди. Мысалы:

Шынар тамыры қанша кетсе тереңге,

Сонша бәккем, сонша қойуу саясы (И. Юсупов).

Жәмлеу алмасықлары. Жәмлеу алмасықларының бәри де мәніси жағынан бири бирине жақын, олар тек стильлик жақтап ғана бири биринен айрымланады. Мәселен, бәрше, пүткил, гүллән—жазба тилде, бар, гүлли, тамамы, дуйым ауызекі сөйлеу тилинде, барлық, хәмме нейтраль стильде қолланылады. Сонлықтан да олар барлық ұақытта бири бири алмасыра бермейди.

Мысаллар: **Ал шалқы, сүйиклим, бәри сен ушын,**

Бәрше байлық, хәмме дәўранлар саған (И. Юсупов).

Мениң пүткил өмирим биреудиң пикирине қайыл болыушылық пенен өтип атыр (Т. Халмуратов). Бул хәкқинда гүллән автономиялы республика биледи (Т. Халмуратов).

Бул татыулық, бул әдилликтен

Бар тууысқан халықлар разы (И. Юсупов).

Өлимнен қорыққан жарамас хәм шерменде адамға гүлли халық жерсениш пенен қарайды (Т. Халмуратов). Бир күни жұмыстан киятырсам, бир автобус тоқтап, оны тамамы журт

коршап алыпты (С. Жумагулов). Ертең аўзы гөжедей қайнап дуйым журттың баласына жаяды-аў (К. Султанов). Олар машинадан түскенде, барлық рабочий күш, барлық техника ҳәрекетте еди (Т. Халмуратов). Ертенине төлайым ябы уруўы Хелўет шайықты Оренбургка узатты (Т. Қайыпбергенов).

Белгисизлик алмасықлары. Белгисизлик алмасықларының мәнилери де бири бирине жақш болып, олар белгисизликти ҳәр қыйлы плаида сыпатлап көрсетеди: **гей бир—гейпара—базы бир—не бир—биреў; әлле қандай—қандай да бир—әлле бир-әлле не хәм т. б.**

Белгисизлик алмасығы мәнисинде тәкирарланып келген ким алмасығы да қолланыла береди. Мысалы: **Ким мылтығын тазала-са, ким бел, кетпенин қайрап отыр (К. Султанов).**

**Кими аттан, кими тахтынан түсип,
Айыплы баладай алдында турар (И. Юсупов).**

Хәзирги карақалпақ тилинде (әсиресе аўызеки сөйлеў тилинде) **прономинализация** кубылысы иэтийжесинде көплеген сөзлер алмасық мәнисинде қолланылады. Олардың көпшилиги „хеш“, „хеш бир“ болымсызлық алмасықларының мәнисине жақш болып, оларды алмастыра алады, бирақ бундай сөзлерде болымсызлық алмасықларына қарағанда болымсызлық мәни бир қанша күшейттирилип бериледи. Мысаллар: Питирген **дымы** жоқ (О. Әбдирахманов). Алдағы үшеўдің издеги аңлыўшыдап **түк** хабары жоқ (Ш. Сейтов). Хәр бир үнемлейин деймен келип, қолымда наўа қалмайды (О. Әбдирахманов). Нәрсе аштан өлмейсең (О. Әбдирахманов). Әтирапы үнсиз, **жан** пенде сылт етпейди (Ө. Айжанов).

Оның қарапайым намаларында
Бир де гәлет сес жоқ үйлеспей турған (И. Юсупов).

5. ФЕЙИЛ ФОРМАЛАРЫНЫҢ СТИЛИСТИКАСЫ

Тилдеги қайсы бир стиль болса да, онда **фейил формалары** жүдә кең қолланылады, себеби хәр қандай хәрекет, процесс **фейиллер** хәм олардың хәр қыйлы формалары арқалы билдириледи. Фейил формалары (мәхәл, дәреже, мейил, бет-сан хәм т. б.) стильлик жақтан да хәр қыйлы хызметлерди атқарады.

ФЕЙИЛДИҢ БОЛЫМЛЫ ХӘМ БОЛЫМСЫЗ ФОРМАЛАРЫ

Фейилдің болымлы формасы анық болған, болып атырған ямаса болатуғын хәрекетти билдиреди, бирақ оның арнаўлы грамматикалық көрсеткішлери жоқ. Болымлылық мәни тек **фейилдің** мәнисі арқалы ғана аңғарылады. Мысалы:

Көп пенен аўыр жүғиң жеңиллеген
Көп пенен кеўил қусың сәўирлеген,
Таўсылар ўақта ғана аңғарамыз:
Адамда ең зор байлық — өмир деген (И. Юсупов).

Болымсыз форма **фейилдің** тийкарына **-ма|| -ме, -ба|| -бе, -па|| -не** аффикслериниң жалғаныўы арқалы ямаса келбетлик **фейил** формаларының емес, жоқ сөзлери менен дизбеклесіўи арқалы билдириледи.

Мысалы: Байда саҳаўат болмады,
Ийшанда шәпәт болмады,
Сонда да гүли солмады,
Тилегимди хеш бермеди (Бердақ)
Бердимурат Бердақ болды
Дағын хеш ким билген емес (Бердақ).

Фейилдің болымсыз формалары өз ара синоним болып та қолланылады, бирақ олар арасында **гейпара** стильлик айырмашылықлар болады: **келмедим — келгеним жоқ — келген емеспен — келген жоқпан.**

Болымсызлық аффикслери **фейилдің** аналитикалық формаларында тийкаргы **фейилге** де, көмекши **фейилге** де жалғаныўы мүмкин. Бул жағдайда олардағы болымсызлық мәни бирдей болмайды. Мәселен, салыстырың: **келмей кетти — келип кетпеди; айтып қоймады — айтпай қойды.**

Болымсызлық аффикслери аналитикалық форманың еки компонентине де жалғанған ўақытта, оның улыўма мәнисі болымлы болады: **билмей қоймайды, айтпай кетпейди.** Мысалы: Сең жылысыўдан изинше шырасын жағып қайтпаса болмайды (Ш. Сейтов). Бәринен де бетер ғаррының мынаў қараўсыз мийўа дарактың, шәлиркеген егиниң тусынан қарамай, өте алмайтуғын, айланыспай кете алмайтуғын „тутанақлы кесели“ басына үлкен бир кара мийнет болды (Ш. Сейтов). Ал бийдай да қымбатламай қалмады (С. Баҳадырова).

Риторикалық сораў гәплерде **фейилдің** болымсыз формасы көтеринки интонация менен айтылып тастыйықлаў мәнисин билдиреди, сонлықтан да бундай гәплер өзлерине жуўап талап етпейди.

Мысалы: Хәй азат Шығыстан келген жолаўшым!
Бул қанлы сарай да нелер болмаған! (И. Юсупов).

Мәхәл формалары

Фейилдің мәхәл категориясы хәрекеттиң орынланыў ўақтың сөйлеў моментине байланысы билдиреди: хәрекет сөйлеў моментинен бурын, алдын болса, **фейил** өткен мәхәлди; сөйлеў

моментинен кейин болса, келер мэхәлди: ал сөйләү моменти менен параллель бир җақытта болса, хәзирги мэхәлди билдиреди. Фейилдиң мэхәллери хәр кыйлы грамматикалык формалар аркалы аңлатылады хәм тилде усыған байланыслы олардың хәр бириниң стильлик өзгешеликлери де болады.

Өткен мэхәл. Өткен мэхәл фейиллери хәзирги каракалпак тилинде бир неше формаларға ийе болып, олардың айырымлары белгилі бир жағдайларда өз ара синоним болып келеди. Бирак мэхәлди аңлатыуы жағынан бири бирине жақын болғаны менен, олар арасында хәр қайсысына тән мәнилик өткенок хәм стильлик айырмашылықлар болады. Мәселен, өткен мэхәлдиң:

а) -ды// -ди, б) -ған// -ген хәм в) -ып// -ип формалары өз ара жақын, бирак олардан а) -ды// -ди анық болған хәрәкетти; б) -ған// -ген болып өткен хәрәкеттиң нәтийжесин; в) -ып// -ип хәрәкеттиң болып өткенин, бирак сөйләүшиниң өзи оны билмеген ямаса көрмегенин аңлатады. Мысаллар:

Өмирдиң көби кетип, азы қалды
Түлки дүнья зып берди, тазы қалды.
Жаста бизди күйдирген сәнемдердиң
Кемпир көйлек ишинде назы қалды (И. Юсупов).

Еки дүнья шайқасқан гезинде
Көл гүрескен, көп қасарысқан (И. Юсупов),

Әтирапымызда көп адамлар жыйналысыл қалыпты (Т. Қайыпбергенов). Бунь жүрегиниң дүрсилдиси де басылыпты (У. Паржанов).

б) Өткен мэхәлдиң -ған// ген + еди хәм -ып// -ип + еди формаларыда мәниси жағынан өз ара жақын, бирак олардың бириншиси бурын болып өткен хәрәкеттиң нәтийжесин, ал екіншиси хәрәкеттиң жақын арада болғанын аңлатады. Мысаллар:

Өйткени Ленин бул қалпаққа
Қатты хұрмет еткен еди.
Отау тигип карақалпаққа
Теплик берип кеткен еди (И. Юсупов).

Кемпири бир айланып келип еди, ол әлле қашан қурылдап уйқылап атырған екен (С. Жумағұлов).

в) -ып -ип, -п + еди формасы сондай-ақ өткен җақытларда қандай да бир себеплерге байланыслы хәрәкеттиң исленбей қалғанын ямаса тосқынлыққа ушырағанын да билдиреди. Мысалы: Ол орнынан турып кетпекши болып еди, ғарры аяғынан улап жибермеді (О. Әбдирахманов).

г) Өткен мэхәлдиң -туғын еди хәм -ыўшы// -иўши еди формалары предметке тән болған хәрәкетти билдирип өз ара синоним болып келеди. Мысалы: Айхан әкеси туўралы күнде ойланату-

ғын еди (Т. Қайыпбергенов). Мысалдағы фейилдиң өткен мэхәл формасын ойланатуғын еди деп те айтыуға болады. Сонғы җақытларда айырым жазыўшылар тәрәпинен -ар// -ер, -р еди формасы да жоқарыда көрсетилген мәниде өнімди қолланылып киятыр. Мысалы. Анасы қанша ашыўлы хәм жумбақлы сөйлесе, Ерназар сонша терең ойға шүмер еди (Т. Қайыпбергенов).

д) Фейилдиң өткен мэхәлдиң -ар// -ер, -р еди хәм -туғын еди формалары да өткен җақытлары иске асыуы мүмкин болып, бирак исленбей қалған хәрәкетти билдирип бириниң орнына екіншиси қолланыла бериуи мүмкин. Мысалы: Егер сиз араласпағаныңызда буннан жақсырақ болатуғын еди (Т. Қайыпбергенов). Мысалдағы өткен мэхәл формасын жақсырақ болар еди деп те айтыуға болады.

е) Өткен мэхәлдиң -жақ еди хәм -мақшы// -мекши еди формалары өткен җақыттағы мақсетти, нийетти аңлатып, өз ара синоним болып қолланыла береді: оқыйжақ едим—оқымақшы едим.

Хәзирги мэхәл. Хәзирги мэхәл фейиллери; а) -ып// -ип, -п, +тур, атыр, отыр, жүр, жатыр көмекши фейиллери; б) -ыўда// -иўде; в) -мақта// -мекте, // -бақта// -бекте, -пақта// -пекте формаларында жасалады. Олар мэхәлди билдириуи бойынша бири бирине мәнилес, бирак стильлик қолланылыуы жағынан бірдей емес.

а) -ып// -ип, -п + тур, атыр, отыр, жүр, тур формалы хәзирги мэхәл фейиллери қолланылыуы бойынша нейтраль стильге тән болып, сөйләу җақытында даўам етип атырған хәрәкетти көрсетеди. Мысалы: Рәмег шекпешин ийшине желбетей салыуы менен қалғыңқырап отыр (Ө. Хожаниязов).

б) -ыўда// -иўде формасы хәрәкеттиң бир қолыпта даўам етип атырғанын билдирип, көбинесе жазба тилде қолланылады. Мысалы: Шанқылдаған шағалалар көлди ишин жаңлатыўда (А. Бегимов).

в) -мақта// -мекте (-бақта -бекте, пақта -пекте) формасы көбинесе рәсмий публицистикалык стильлерге тән болып, хәрәкеттиң раўажланып баратырғанын хәм оның даўам етиўин аңлатады. Мысалы: Хәзир Россияда хәм биз жасап турған Россия патшалығының темир бугаўының астында жасаған карақалпақ халқының жериңде совет хұкметин тиклеўге көп ғана қаилар төгиліп атыр, және де көп қаилар төгилмекте (А. Бекамбетов). Мәкемемиздиң хаял-қызлар совети планды орынлауға бар интасын салмақта (О. Әбдирахманов).

б) Аўызекі сөйләу тилинде гейде хәзирги мэхәл формасы келер мэхәл мәнисинде де қолланылады. Мысалы: Бүгин Москваға ушып баратырман („ушамап“ деген мәни аңлатады).

Келер мэхәл. Келер мэхәл фейиллериниң хәр бир формасының өзине тән болған өзгешеликлери бар.

1. Анық келер мэхәл фейиллери келешекте болатуғын хәрәкетти билдириуи менен бирге төмендеги мәнилерде де қолланылады:

а) улыўма предметке тән қасиётти, ҳарекетти билдиреди. Мысалы: Ер жигит ели ушын туўылады, ели ушын өледі (*нақыл*). Жер Куяш дегерегинде айналады;

б) ҳазирги ўақытта даўам етип атырған ҳарекетти көрсетеди. Мысалы: Ҳазир оны халық сыйлайды, ҳурметлейди (Ө. *Хожаниязов*). Бизлер ҳазир Нөкис қаласында турамыз (Т. *Қайыпберенов*).

в) мәниси бойынша өткен мәхәлди аңлатады. Мысалы: Бир күни тоғайда Арық мерген кәбан нисирип, жеп отырса, мергенниң қасына бир қыз келеди („*Қарақалпақ халық ертекедери*“);

г) ҳазир болып атырған ҳарекетти билдиреди. Мысалы: Зиядаға бурынғысынша емес, бир қаталық пелен қарайман, қараған сайын ашыў-ызам қайнай түседі (Т. *Қайыпберенов*).

2. Болжаўлы келер мәхәл феи́ллери́ниң II бет формасы гейде өтишти, буйрықты да қоса аңлатады, Мысалы: Кешки мектепте бийыл-ақ оқырсаң (Т. *Қайыпберенов*).

3. Нийетли келер мәхәлдиң -жақ хәм --мақшы// -мекши -(бақшы// -бекши, -пақшы// -пекши) формалары өз-ара жақын, синоним болып келеди: оқыйжақпан—оқымақшыман, кележақ—келмекши.

Дәреже формалары

1. Қарақалпақ тилинде феи́лдиң өзгелик дәрежеси бир нешше формаларға ийе. Бул формалардың аффикслери өз ара синоним болып келип, айырым ўақытта бирин бири алмастырып қолланылыўы да мүмкин: жаздыр—жазғыз—жаздырт—жаздырғыз; өткер —өткерт—өткерткиз—өткерттир.

Өзгелик дәреже көрсеткишлери́ниң биринен соң бири жалғанып қолланылыўы бул дәреженің мәнисин анығырақ етип хәм күшейтип көрсетеди, бирақ оларды қалай болса солай жалғай беріўге болмайды, олардың ізбе-излигине хәм өз ара үйлесимине қараў керек. Мәселен, оқы феи́лине бирден -қыз// -ғыз ямаса -тыр//) -дир аффиксин жалғаўға болмайды, дәслеп оған —т аффиксин, оннан кейин ғана басқа аффикслерди жалғаў мүмкин: оқы—оқыт—оқыттыр — оқытқыз.

2. Белгисиз дәреже аффикслери гейде түп дәреже феи́ли орнына қолланылып, субъекттиң ҳарекетин сыпайылап көрсетиў ушын хызмет етеди. Мысалы: Мақаланы мен жаздым (түп дәреже)—Мақала биз тәрәпинен жазылды (белгисиз дәреже). Колхоз планын орынлады (түп дәреже)—Колхоз планы орынланды (белгисиз дәреже).

Мейил формалары

Феи́лдиң мейил формалары ҳәр қыйлы стильлик мақсетлерде қолланылып келе береді:

1. Буйрық мейилдиң -сын// -син формасы көбинесе рәсмий

стильде, канцеляризмлерде кеңирек қолланылады: наградлансын, мақулансын, бекитилсин, тапсырылсын.

Бул форма гейде тилек мейил феи́ллери менен синоним болып келеди: Жолың болсын—жолың болғай, көз тиймесин—көз тиймегей. Буйрық мейилдиң -сын// -син формасы бул жағдай да буйрықты емес, ал тилекти билдиреди. Мысалы: Адамзаттың көзи бундай сумлықты көрмесин (Ш. *Сейтов*).

Гейде -сын// -син формасы болымсыз феи́ллерге жалғанып модальлик (шамалаў, гүман) мәниде қолланылады. Мысалы: Ол мени ізлеп жүрген болмасын.

Аўызекі тилде шәрт мейил формасындағы феи́лдерден кейин келгенде -сын// -син формалы феи́л ҳарекетке бийпарўалықты аңлатады. Мысалы: Дунья кетсе кетсин, уят кетпесин (А. *Әлиев*).

2. Тилек мейил формалары көбинесе тек аўызекі сөйлеў тилине тән болып ҳәр қыйлы тилеклерди (жақсы хәм жаман) билдириў ушын қолланылады. Мысалы: Әй, қудайым-ай, қатарға қосқаныңның алды болғай (С. *Баҳадырова*).

Ҳа яшуаллы, қонғай шайың,
Жолың оң болғай илайым (И. *Юсупов*),
Ата-анасының дийдарын көрмегей (А. *Бекимбетов*)

3. Шәрт мейил мәниси қарақалпақ тилинде -са// -се аффикси арқалы аңлатылады. Бирақ аўызекі сөйлеў тилинде шәртлик мәни феи́лдиң басқа формалары арқалы да билдирилиўи мүмкин:

а) анықлық мейилдеги феи́лдиң -ма// -ме (-ба// -бе, -па// -пе) жанапайы менен бирге қолланылыўы арқалы. Мысалы: Олардың қонып кетерсиз дегенине қарамастан, аўқатланып болдық па, дәрхал өкшени көтеремиз (О. *Әбдирахманов*).

Өмир қайтып келер ме еди, уршығып жасар едим, өртешип жасар едим (Ш. *Сейтов*).

б) орын сеплигиндеги -ған// -ген формалы келбетлик феи́л арқалы: Мен оқығанда, ол тыңлар еди.

Бет-сан формалары

Феи́лдиң бет-сан формалары да өзіне тән болған стильлик өзгешеликлерге ийе:

1. I беттиң көплик сан формасы көбинесе илимий стильде бирлик санның орнында қолланылып, кишипейилликти, сыпайылықты билдиреди. Мысалы: Илимпаз бул мәселени өз монографиясында ҳәр тәрәплеме анализлей алған деп ойлаймыз („ойлайман“ деўдиң орнына).

2. II бет көплик сан орнына I бет көплик сан формасы қолланылып, аўызекі сөйлеў тилинде шақырықты, буйрықты аңлатады. Салыстырың: Жүр, ҳазир кетейик бул жерден (И. *Юсупов*). Сөйтпесе келмес едик. Жүр кеттик, аға (И. *Юсупов*).

3. I бет көплик сан формасы аўызекі сөйлеў тилинде II бет

бирлик сан орнына қолланылып, көбинесе кишкене балаларға қаратылған сорау гәптерде еркелетіу мәнісін аңлатады: Ҳау, қалай келдик, балам? („келдик“ орнына).

4. II бет бирлик сан формасы улымаластырыу (үш бетке де тийіселилик) мәнісін билдиреди. Мысалы: Не ексең, соны орарсаң (нақыл).

Фейилдин функциональ формалары

Қарақалпақ тилиндеги фейилдин функциональ (бетлик емес) формалары өзлериниң хәр қыйлы көрсеткішлерине ийе. Бул формаларды көрсетіуши аффикслер гейде өз ара синоним болып та қолланыла береді, бірақ олар арасында сезилерликтей стильлик өзгешеликтер болады:

1. Атауыш фейилдиң -ыў// -иў, ӯ хәм -мақ// -мек (-пақ// -пек, -бақ// -бек) формалары өз ара синоним болып келеди: айтыў—айтпақ, қоныў—қонбақ. Бірақ кейинги форма хәзир өнімлі емес, ол көбинесе поэтикалық шығармаларда, жазба тилде, көтеринки стильде қолланылады, сондай-ақ бул форма дидактикалық характердеги фольклорлық шығармаларда (нақыл-мақалларда, дәстанларда) көбирек ушырасады. Мысалы:

Биймезгил шақырған қоразды соймақ керек (нақыл).

Бизге гәнийметдур, тез өсип-өпбек,
Келешек бағының гүллерин термек,
Қандай жақсы, ақ бесикте иңгалап,
Бул шадлы заманда дүньяға келмек (И. Юсупов).

2. Келбетлик фейилдиң -туғын// хәм -ар// -ер, -р формалары да мәніси жағынан бири бирине жақын болып келеди (бул ҳаққында „Мәхәл формаларын“ қараңыз).

3. Хәл фейилдиң ып// -ип, -п хәм -а// -е// -й формалары да мәнілері бойынша бири бирине жақын, бірақ олар арасында стильлик өзгешеликтер болады: алып кетти—ала кетти, көрип кел—кәре кел. Бул формалар хәмме ўақытта бири бири алмастыра алмайды, себеби оларда гейде мәнилик өзгешеликтер болады: жазып алыў—жаза алыў.

Фейилдиң функциональ формалары гейде өз ара, гейде фейилдиң басқа формалары менен де синоним болып қолланыла береді:

а) хәл фейил хәм келбетлик фейил формалары. Мысалы: Пәтулла анадан туўылғалы берли, бундай сөз еситпегендей (О. Әбдирахманов). Мысалдағы хәл фейил орнына „туўылғаннан берли“ деп келбетлик фейилди қолланыў мүмкин:

б) анықлық мейилдиң өткен мәхәл формасы хәм -ып// -ип, -п формалы хәл фейиллер де синоним болып келиуи мүмкин, бірақ бул ўақытта анықлық мейил формаларында динамикалық хәрәкет басымрақ, жеделликтер көринеди. Мысалы, Тасыр-ту-

сыр қайықларына мишип кетти де қалды (Ш. Сейтов) деген гәптеги анықлық мейил формасы „кетип қалды“ формасы менен салыстырғанда бул анық көринеди.

6. Басқа сөз шақапларының стильлик қолланылыуы

Рәўишлер. Рәўишлер белгиниң белгисин хәр қыйлы планда көрсетеди, сонлықтан олар да хәр түрли экспрессивлик бояулар менен қолланылыуы мүмкин. Мысалы: Мен сизге жүдә исеңип келип едим (О. Әбдирахманов). Ауылды яман-э сағынып жүр едим (Ш. Сейтов). Минә енди бул күнлердиң умыт болғаны қашшан (С Жумағұлов).

Қарақалпақ тилиндеги рәўишлер де (көбинесе сын, муғдар-дәреже, күшейтіу хәм ўақыт рәўишлери) өзлериниң аңлататуғын мәнилериңе қарай бири бирине синоним болып қолланыла береді: бирден-кәпелимде—тосаттан: көп—бираз—әдеўир—бир талай; жүдә—дым—оғыры; ертеде—бурын—илгериде хәм т. б. Мысалы: Биз алды бурын колхоз агрономы менен, завод агрономы менен ойласқанбыз (Ә. Хожаниязов). Әдеп өзи, соңын ала Бектурсын да соған жаллап жиберди (А. Бегимов). Қыз дәслеп қосықты Жаңабай айғыш қиятыр деп сирә ойламаған еди (Ш. Сейтов).

Әуел Айдоғ баба өлип,
Орын тутты Ерназар бий (Бердақ).

Айырым фразеологизмлер рәўишлик мәниге ийе болып, дара рәўишлер менен синоним болып келеди: тез—қас пенен көздиң арасында—көзди ашып жумғанша—хә дегенше хәм т. б. Бундай фразеологизмлер пикирдиң образлылығын бир қанша арттырықырап көрсетеди. Мысалы: Бул аздай бир күни күпә-күндіз қас пенен көздиң арасында бир шөжелі тауығымызды алып етә кетти (С Жумағұлов).

Гейпара салыстырыу. тенеу, мәнісіндеги рәўишлер келбетликлер менен мәнилес болып келеди хәм оларды синоними сыпатында қолланылады: жыртықшларша-жыртықшлардай.

Таңлақлар. Таңлақлар хәр қыйлы ишкі сезимлерди билдиреди, сонлықтан да олар ауызекі сөйлеу тилинде айрықша интонация менен айтылып, гәптеги эмоцияны, экспрессивликти күшейтип көрсетеди. Мысаллар:

Беў, аңғөдек, тил билмес қәйним!
Түсинбейсең, сен еле жассаң (И. Юсупов)
Ўәй бәрскелла, —деди Абат ғарры (Ә. Хожаниязов)

Дара таңлақларға салыстырғанда жуп хәм тәкирар таңлақларда экспрессивлик мәни күшлирек көринеди. Салыстырың:

1. Пай сен-эм сөйлейсен-э (Ш. Сейтов).
Пай-пай, жигит-ак екенсең (Ө. Айжанов),
Пай-пай-пай, еңбек еш болды-ау (Ө. Хожаниязов).
2. Хе, пахтакеш жигитим, келдің бе? (Ө. Айжанов).
Хе-хе-хе түсинбедим (Ө. Хожаниязов).

Еликлеуішлер. Еликлеуішлер хәр қыйлы сеске хәм көриниске еликлеулерди билдиретуғын болғанлықтан пикирди образлы етип көрсетеди. Образдылық әсиресе тәкирар еликлеуішлерде күшлирек сезилип, олар сес яки көринистің лауамлылығын, созымлылығын билдиреди. Мысалы: Куўанып кеткен ғарры өзинең өзи сахраны „хүрейлендирип“ ғарқ-ғарқ-ғарқ күлди (Ш. Сейтов). Жуп хәм тәкирар еликлеуішлер дара еликлеуішлерге салыстырғанда өзгеше интонацияға ийе болады. Мысаллар: Хәмме соған жалт қараймыз (К. Султанов). Сәниұра еси кетип, хәр кимнің бетине жалтжалт қарап тұр еди (К. Султанов).

Гәпте баянлауышлық позицияда келген еликлеуішлер сес яки көринистің көз алдымыздағы картинасын хәрәкетли хәм айрықша образлы етип көрсетеди. Мысаллар: Дийўалдағы пышық көзди шынжырды саат тық-тық, жүрегим дүрс-дүрс, ишим улыгүпилди (Ш. Сейтов). Шақалар шытыр-шытыр, тасыр-тасыр (К. Мәмбетов).

Еликлеуішлер, таңлақлар сыяқлы, ауызеки сөйлеуде, сондай-ақ көркем әдебиятта персонаждар тилинде кең қолланылады.

VI. СТИЛИСТИКАЛЫҚ СИНТАКСИС

ЖАЙ ГӘП ҚУРЫЛЫСЫ

Қурылысы хәм фунциясына қарай жай гәплер хәр қыйлы болады. Пикирдиң хәқийқатлыққа қатнасына қарай болымлы хәм болымсыз гәплер, айтылуы мақсетине қарай хабар, сораў хәм үндеу гәплер, гәптин составына қарай бир составлы хәм еки составлы болып келеди.

Жай гәптин айырым түрлері арасында синонимиялық қатнастар болуы мүмкин: 1) **Ким билмейди**, Пушкин, сениң атыңды?—Пушкин, сениң атыңды хәмме биледи. Бундағы биринши гәпте сораў формалары (сораў алмасығы) хәм болымсызлық формалары болғаны менен улыўма мәни болымлылықты билдиреди. Биринши гәп екіншиге салыстырғанда өзіндеги экспрессивлик хәм эмоциональлық мәнилер менен ажыратылып турады.

Болымсыз гәплер арасындағы синонимия мына гәплерден де байқалады. Ауа, мен сени күтип отыра берсем.—Мен сени күтип отырмайман. Сондай-ақ: Мен бул жерден кеткен де қайда бараман!—Мен хеш қайда бармайман.

2) Еки составлы хәм бир составлы гәптер де параллель қолланылып, өзине тән стилистикалық өзгешеліклерге ийе болады:

Сениң ким екенинди биз билемиз.—Сениң ким екенинди билемиз.

3) Баслауышы бар актив конструкциялар пассив конструкциялар арқалы аплатылуы мүмкин: Газетаның келеси санын шығардық.—Газетаның келеси саны шықты.—Газетаның келеси саны шығарылды. Оқыўшылар қабыл етти.—Оқыўшылар тәрепнен қабыл етилди.

4) Эллиптик хәм еки составлы гәптердиң синонимикасы: Едил ғарғасы елине, Жайық ғарғасы жайына. Едил ғарғасы елине кетеди. Жайық ғарғасы жайына кетеди.

Эллиптик гәптерде экспрессив хәм эмоциональлық мәни күшлі, тәсирли болып, олар сөйлеу тилинде хәм көркем әдебиятта хәр қыйлы динамикалық хәм статикалық хәрәкетти сыпатлау үшін кең қолланылады: Тәрде қонақлар, тәрде үйдің ийеси. Хәмме—сайлаўға. Ийт тойған жерине, ер туўған жерине.

5) Атаў гәп хәм еки составлы гәптер: Гүздің ақырғы айы. Қақаман суўық. (Т. Қайыпбергенов). Гүздің ақырғы айы келди. Қақаман суўық басланды. Атаў гәптеги атлық арқалы предметтин өзи хәм оның хәрәкетин (хәзирги мәхәл мәнисинде) аплатылады. Сонлықтан да олар статикалық сүўретлемелерде, хәрәкеттиң тез алмасыўын билдириуде, авторлық ремаркаларда кең қолланылады.

6. Сөз-гәптердиң де стилистикалық хызметі үлкен. Олар әсиресе диалог үшін тән болып, пикирдиң ықшамлығы үшін хызмет етеди. Мысалы: Сиз Москваға барасыз ба?—Ауа, (жоқ, әлбетте, хе!)

7. Баслауышсыз бир составлы конструкциялар хәр қыйлы стильлик мақсетте қолланыла береді:

Илимди мийнетсиз ийелесўге болмайды (ийесиз гәп).

Илимди мийнетсиз ийелей алмайсан, (ийеси улыўмаласқан).

8. Толық емес гәптер бир айтылған сөзди қайта-қайта тәкирарламай, пикирди жыйнақлы, ықшамлы етип айтыу үшін хызмет етеди, сонлықтан да ол әсиресе жанлы сөйлеу тилинде кең қолланылады.

—Атың ким, қарындасым?

—Айнарша.

—Ким болып ислейсен?

—Саўыншы.

—Қараўыңызда неше сыйыр бар?

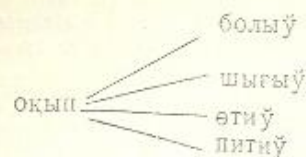
—Он үш (Г. Изимбетов, „Туңғыш муҳаббат“).

Баянлауыш формаларының вариантлары

Гәптеги баянлауыш формаларының хәр бири өзине тән белгилі бир стилистикалық мақсетте қолланылады: жәрдемлесіу—жәрдем бериу—жәрдем көрсетиу; гүресіу—гүрес алып бариу—гүрес жүргизиу.

Әсіресе составлы баянлауышлардағы көмекші фейиллер хәрекетке хәр қыйлы қосымша мәни беріп оның мәнісін еле де толықтырады:

Гәп ағзаларының орын тәртіби

Гәп ағзаларының орын тәртіби әдеттегі хәм кері болып келеди.

Мысалы: Оқыу—бизің ұазыйпа.—Бизің ұазыйпа—оқыу.
 Бала ауырыу еди.—Ауырыу бала еди.
 Көп балалы хаяллар келди. Балалы көп хаяллар келди.

Буларда мәнилик өзгешелик гәп ағзаларының орын тәртібине байланысды. Сонлықтан да гәп ағзаларының орын тәртіби синтаксислик әхмийетке ийе. Хәр бир гәп ағзаларының өзине тән орны бар.

Сөзлердің орын тәртіби стилистикалық (инверсия) әхмийетке де ийе, себеби олардың орнының алмасыуы арқалы қосымша мәнилик хәм көркемлик отгенкалар билдириледі:

Маған бул кітап унамайды.
 Бул кітап маған унамайды.
 Мен сиз бенен сөйлесемен.
 Сиз бенен мен сөйлесемен.

Сонлықтан гәп ағзаларының инверсиялық характерде ориаласыуында хәр қандай стилистикалық мәни болады. Оларды дұрыс анықлай биліу керек.

Сөзлердің бағынықы байланысыуына тийисли стилистикалық қасиетлери

Қарақалпақ тилинде бағынықы байланыстың келісіуі, басқарыуы, изафет хәм жупкерлесіуі усаған төрт түри бар.

- Баслауыш пенен баянлауыш бетте келіседі.
1. Мен бараман, бардым, баратырман, студентпен.
  2. Сен барасан, бардың, баратырсаң, студентсең
  3. Ол барады, барды, баратыр, студент
- Олар тек I хәм II бетте ғана сан жағынан келісе алады, ал III бетте ондай келісіуі болмайды.
1. Мен бараман, барамыз, студентпен, студентпиз,

II. Сен барасан, сиз студентсіз.
 Соған қарамастан, гейпара шығармаларда III беттегі баслауышлардың да баянлауыш пенен көплик санла келісип келгенлігін ушыратыуға болады. Мысаллар:

Бестен, оннан кеседилер.
 Исфықаны қылышлары

(Аббаз, „Бахадыр“).

Бул әдебий тил үшін норма емес, тек поэтикалық шығармаларда гейде рифма (ямаса бууынды сақлау) үшін ямаса архаикалық стиль үшін қолланылады.

Тартымлы байланыстағы диэбеклерде анықлауыш пенен анықлауышы да тек I хәм II бетте келіседі. Мысалы: Мениң кітабым, сениң кітабың. Бундай баслауышлардың биринши компонентсіз (ийелик сеплигиндегі сөз түсірилип) айтылыуы сөзді қысқа, ықшамлы хәм қонымлы етип айтыу үшін қолланылады. Балам, улым, қызым, шырағым, ағасы, анасы. Бундай сөзлер тек ғана бетти (тартымды) билдирмей улыуға қаратпалықты аңлатады.

Басқарыу арқалы байланыстың да стилистикалық мүмкиншиликлери көп. Бундай байланыста сеплик формалары менен тиркеуіш хәм көмекші атауышлы формалар өз ара синонимлик қатнаста болып келеди хәм олардың стилистикалық әхмийети болады.

Мысалы: Көпирден өтиу жолдан жүриу
 көпир менен өтиу жол менен жүриу,
 көпир арқалы өтиу
 Ауылға кетиу Емденіуіге кетти,
 Ауыл бетке кетиу емденіуі үшін кетти.
 жылда орынлаймыз
 Жыл сайын орынлаймыз.

Бундағы тиркеуішли хәм көмекші атауышлы формалар пикирди конкретлестіриу үшін қолланылады.
 Ийелик хәм табыс сепликлерінің ашық хәм жасырын жалғауының да стилистикалық мәнісі бар:

Ауылдың адамы ауыл адамы
 Кітапты оқыдым кітап оқыдым
 анықлық, белгилілік анықсыздық, белгисізлік

Биргелкили ағзалы гәплердің стилистикалық өзгешеликлери

Стилистикалық жақтан биргелкили ағзалар күшли көркемлеу құралларының бири болып қызмет етеди. Олар арқалы улыуға

картинаның детальлары, пүтіннің бірліктері, хәрәкәттең динамикасы, эпитетлар қатары, хәр қыйлы экспрессивлик мәниләр билдириледі. Мысалы, Бердақтың „Көринди“ қосығында:

Суўны, ийшан ахун, және моллалар
Көзлериме шайтан ялы көринди. (Бердақ)

Биргелкиди фәйил-баянлаўышлар арқалы динамикалық хәрәкәт ямаса хәрәкәттең тез алмасыўы билдириледі; Бул барысында ол хәш кимнің де сөзи тыңламайды, сөйлеспейди де, дөгерегине қарамайды (И. Курбанбаев). Олардың алдыларында пысықлаўыш сөзлер келип олардың мәнилерин күшейтип көрсетеді: Айдана орнынан өре турды да, далаға шығып кетти (Ө. Хожаниязов).

Әсиресе биргелкиди анықлаўышлар күшли экспрессияға ийе: Ашылған есиктен толық денели, көзи илмийген, жасы қырықтан өткен биреў кирип келди. (Ө. Айжанов).

Биргелкиди ағзалардағы дәнекерлер

1. а) Ушырасыў Шымбай, Төрткүл, Қоңырат, Мойнақта өткерилди. б) Ушырасыў Шымбай, Төрткүл, Қоңырат хәм Мойнақта өткерилди. в) Ушырасыў хәм Шымбайда, хәм Төрткүлде, хәм Қоңыратта, хәм Мойнақта өткерилди; г) Ушырасыў Шымбайда хәм Төрткүлде, Қоңырат хәм Мойнақта өткерилди.—деген гәплерди салыстырғанда олар арасында дәнекерлердің хәр қыйлы қолланылыўына байланыслы мәнилик хәм стилистикалық өзгешеликлердің бар екенлиги көринеди. Биринши гәпте дәнекер жок, сол себепли санаўдың неги көрсетилмейди хәм бундай вариант тек жай хабарды аңлатады.

Үшинши гәп те солай. Онда дәнекер хәр бир биргелкиди ағзаның алдында қолланылған. Ол эмоциональ сөйлеў ушын тән.

Екинши гәпте хәм дәнекери соңғы ағзаның алдында турып, санаўдың тамаманғананы билдиреди. Бул форма хәмме стиль ушын ортак, бирок ол әсиресе ис қағазлары стили ушын тән.

Төртинши мысалда биргелкиди ағзалар өз-ара жупласып келген. Бундай формаларда мәниси бири бирине жақын сөзлер, антоним сөзлер, мәнилері хәр қыйлы сөзлер де жупласыўы мүмкин. Бундай формалар сөйлеўди жанландырыў ушын хызмет етеди.

2) да// де, та// те күшейтиў мәнисин аңлатады. Мысалы: Усы нәзик тәбияты оларды өзгеден өзгеплендиреди де, күлдиреди де, жылдатады да. (Ш. Сейтов). Гаррының айта беретугың ыссы самалы Қыпшақтан да, Шымбайдан да, Шаббаздан да, Төрткүлден де бас пүкил ескенди койған тәризли (Ш. Сейтов).

3). Қарсылас дәнекерлер еки ағзаның қарама-қарсылығын билдиреди: Ол шаршады, бирок жұмысын тоқтатнады. Бунда бир хәрәкәт болымлы, бири болымсыз. Ал гейде еки хәрәкәтте болымлы болып келиўи мүмкин:

Жыйналыс басланды, бирок тез тамам болды
Буларадан лекин дәнекери көбинесе китабый стильге тән.

4). Гезеклес дәнекерлер (гә: гейде, бирде, биресе хәм т. б) көп биргелкиди ағзалардың анық емеслигин ямаса аўысып туратуғынлығын, олардың қайсысының анық емес екенлигин көрсетеди: Серкебай бир қызарды, бир бозарды (Т. Қайыпбергенов).

Биргелкиди ағзаларды пайдаланыўда мыналарды есте тутыў керек:

1. олар бир қыйлы формадағы бир сөз шақабынан болыўы керек, бирок морфологиялық жақтан хәр қыйлы болыўы мүмкин: Бойы келте, малақайлы адам.

2. оларды қолланыўда ағзалардың бири бирине -қатнасына да қараў керек:

а) бирдей емес түсиниклерди биргелкиди етип дүзиўге болмайды: Ол таяқ хәм тамақ жеди деўге болмайды.

б) биргелкиди ағзалар менен улыўмаластырыўшы сөз бир формада келиўи керек;

в) биргелкиди ағзаларды жүдә көп етип дизбеклей бериўге де болмайды.

Қаратпалардың стилистикалық функциялары

Қаратпалар тийкарынан диалогларда адамларды атаў, өзине қаратыў ушын хызмет етеди: Бегдулла, сен берман келши. (Ө. Айжанов).

Көркем әдебиятта қаратпалар туўра гәплерде қолланылады: Мин, иним, сени узатып саламан,—дедим. (Т. Қайыпбергенов)

Әсиресе поэзияда қаратпалар айрықша хызмет атқарады, риторикалық характерге (өзи жок адамларға, қайығанларға, жансыз предметлерге қарап) ийе болады. Мысаллар:

Хәй, қудайым,

Адамдай ақыллысаң-аў, сары жорға (К. Султанов).

Қайрылып кет, ескен самал.

Сениң маған қерегиң бар. (И. Юсупов).

Нейтраль текстлерде қаратпалар тек адамға қарата (оның аты, туўысқанлығы, профессиясы хәм т. б) айтылатуғын болса, эмоциональлық хәм экспрессивлик мәниге ийе текстлерде қаратпалар тек ғана атап қоймай, сол аталған адамның (ямаса предметнің) сыпатламасын да береді хәм хәр қыйлы стилистикалық көркемликке де ийе болады. Мысаллар:

1). қаратпа—метафоралар:

Әй, гарры қасқыр, жибер шашымды... (Т. Қайыпбергенов).

2. қаратпа—метонимиялар: Қырыма шықсаң, салғыртты шегірткедей жаўдыраман, алжыған ақ шаш (К. Султанов).

3. қаратпа—перифраза: Кеширерсиз, отағасы, мен өзимди та-
ныстыра алмадым (Т. Қайыпбергенов)

4. Қаратпа—ирония: Мәдемин ханның бас малы,
Жеті атанды билермисең? (Күнхожа).

5. қаратпа-қайталау- Қа түйелер түйелер,
Дузың қайда, түйелер

Әх урыс, урыс, жас өмірге қуштар

Жаслықты урладың сен, урыс

(Ө. Хожаниязов. "Жайнаған жәзібра").

6) риторикалық қаратпалар: О, әдиули муғаллимим, уста-
зым, Балалық өмірімнің болдың бағманы. (И. Юсупов).

7) қатнас қаратпалар: Қарағым-ау, бизлердің оннан да жақсы
ис еткіміз келеді (Ө. Хожаниязов.) Шырағым, сенің иеше
жылда қайтып келгенің?

Қаратпалар сондай-ақ хәр қыйлы таңлақлар менен қайталанып
хәм қосаланып қолланылдығы мүмкін:

Хәй, бийлер, кәтқудалар, не болды снәлерге? (Т. Қайыпбер-
генов.)

Жәдигер, аман ләткерин келдің бе, балам? (Г. Изимбетов.)

Кириc хәм киритпе ағзалардың стилистикалық өзгешеліктері

Кириc гәпни конструкциялар өзіндеги модалық, эмоциональ-
лық баға, экспрессивлік характер, пикирдің ізбе-излігі, анық
хақықаттыққа қатнасы хәм т. б. белгілеріне қарай сөйлеудің
барлық стильдерінде кеңінен қолланыла береді. Бірақ солай
болса да олардың ишінде кітабый тилге тән (итимал, хәттеки,
бәлким), сөйлеу тилине тийісли (мейли, қәйдем, айтпақшы хәм
т. б.) сөзлерди ажыратуға болады.

Әдебиі шығармаларда кириc сөзлер персонажлардың харак-
теристикасын толық көрсетуі үшін да қолланылады. Мысалы:
Аманлық пенен Аллияр Маманды Мурағ шайықтың үйинің (бала
оқытатуғын екінші үйи бар) көлеңкесинен тапты, (Т. Қайып-
бергенов) Олай емес, Нуртай аға, (Темировтың ағы Нуртай еди,
көбинше оны ауыл адамлары фамилиясы менен атайды) сиз
кәтелесип киятырсыз, (Ө. Хожаниязов).

Киритпе конструкциялар гәпке қосымша мағлұмат, түсиник,
анықлама, дүзетуі, ескертуі хәм т. б. мәнилер беретуғын бол-
ғанлықтан тилдің хәр қыйлы стильдерінде (иянимий, публицисти-
калық, ис қағазлары) қолланыла береді. Олар сөйлеу тилинде
хәм көркем әдебиат тилинде көптеп ушырасады.

Киритпе конструкциялардың стилистикалық өзгешеліктері
олардың лексикалық составына (кітабый ямаса қарапайым лекси-
ка ма, тұрақлы болып қалыпкескен бе), синтаксислік структурасы-
на (сөз дизбегиниң характері, гәпниң типі), эмоциональ-экспрес-
сивлік мәниге байланысы болып келеді. Салыстырыңлар: Тәус-

кел, мен ертеңге шекем ойланып көремси (Т. Қайыпбергенов),
Шыңында, енди бизге жүк көтеретуғын нар жерек еди (Ө.
Хожаниязов). Айтпақшы, Айдана быйыл пахтаның жартысын
машина менен тереміз деген еди (Ө. Хожаниязов). Кеширер-
сиз, мен көбирек сөйлеп кеттим (Ө. Айжанов). Бәрекелла,
жәбир шеккен адамлар, шыдаңлар (Т. Қайыпбергенов).

Қоспа гәплердің стилистикасы

Қоспа гәплерди қолланыуда үлкен стилистикалық мүмкинши-
ліклер бар. Жай ямаса қоспа гәплерди қолланыу тилдің стили-
не байланысы болып келеді. Мысалы, сөйлеу тилинде көбине-
се жай гәплер, толық емес гәплер ямаса дизбекли қоспа гәплер
көбирек қолланылады. Сөйлеу тилинде әсиресе дәнекерсиз қос-
па гәплер көбирек ушырасады. Ондары дәнекерлердің хызметин
интонация, мимика, хәр қыйлы хәрекетлер атқарады. Илимий
мийнетлерде қоспа гәплер (дизбекли хәм бағынықы) көбирек
ушырасады. Көркем әдебиатта жай, қоспа гәплердің барлық түр-
лери де ушыраса береді. Ал гейпара шығармаларда олардан
дизбекли қоспа гәптиң, бағынықы қоспа гәптиң ямаса қоспалан-
ған жай гәптиң қолланылуы хәр жазыушының стилине де бай-
ланысы болып келеді.

Қоспа бағынықы гәплер стильлік мақсетке қарай фейил топ-
ламлы гәплер менен синоним болып келеді. Мысаллар: Биәң
студентлер жақсы оқыуы үшін, барлық мүмкиншиліклер туұды-
рылған, (қоспа бағынықы). Биәң студентлеримиздің жақсы
оқыуы үшін барлық мүмкиншиліклер туұдырылған (фейил топ-
ламлы жай гәп).

Дизбекли қоспа гәп составындағы гәплер дәнекерсиз де хәм
дәнекерлер жәрдеми менен де байланыса береді. Оларды бай-
ланыстырушы дәнекерлер де, биргелкилі ағзаларды байланысты-
рушы дәнекерлер менен бирдей (тек себеп дизбекли қоспа гәп-
тиң ғана дәнекери басқана).

1) —да// де, -та// те дәнекерлери арқалы байланысқан диз-
бекли қоспа гәплер хәрекеттиң бириниң изинен бири тез баслан-
ғанын билдиреди. Жәмиыла үй бетке қарап бирнеме деп гүбир-
лениң сөйледі де, ол дәрьяның жағасына қарай жууырып кет-
ти. (К. Султанов.)

2) Ал, бірақ қарсылас дәнекерлери барлық уақытта бирин
бирин алмастыра алмайды, егер алмастырған жағдайда олар ара-
сында да мәнилик хәм стильлік өзгешелік болады. Мысалы:
Асқар әтирапқа қарайды, бірақ хәш пәрсе көрибейди. (Ө. Хо-
жаниязов), Нарбай ис жөинде сөйлесежәк болып еди, ал ол
жөнлеп сөйлескиси келмеді. (Х. Сейтов.) Биринши гәптеги дәне-
керди ал менен алмастыруға болмайды, ал екінши гәптегини
алмастыруға болады, бірақ ал дәнекерінде, бірақ дәнекери-
не карағанда карама-қарсылық күшлирек сезиледи.

3) Лекин дәнекери көбинесе жазба тил үшін тән хәм оның

қолланылыуы өриси тар, гейлара жазыушлардың тилинде ҳәттеки ушыраспайды, Мысалы, Енди ғаррының еслеўге ўакты жок еди, **лийкин** тийисли гәп айтылыуы керек (*III. Сейтов*).

4) Гейпара дәнекерлер көбинесе аўызеки сөйлеў тили ушын тән болады: *я болмаса, сөйтсе де* хәм т. б.

5) Гейпара дәнекерлер синонимлес болып келеди. *базда-гейде, биресе -гә, ямаса-я болмаса, себеби-өйткени*, Мысалы: **Я болмаса** бир жери бузылды ма екен, **ямаса** Хожабай насазлык етип жолда аўдарылып калды ма екен? (*Ө. Хожаниязов*).

6. Синонимия бағыныңқы қоспа гәплерди байланыстырушы грамматикалық қураллар арасында да болады:

- қанша/кенше—қанға дейин (ўакыт);
- қанда/кенде—са/се (шәрт бағыныңқы);
- мастан—қан менен (қарсылас);

7. Дәнекерсиз қоспа гәплер ўақының избе-излигин ямаса бир ўақытта болғанлығын, олардың тез аўмасқанлығын жанлы түрде көрсетиў ушын хызмет етеди:

Кәмекбай күш-қуўатын жыйнап алып, ол оң қолы менен дизгиннің бир жағын қатты тартып, аттың езиўин көриў менен зорға дегенде ирkip алды (*Ж. Аймурзаев*).

8. Аралас типтеги (дизбекли хәм бағыныңқы) гәплер көбинесе жазба тил ушын тән болып келеди. Мысалы:

Мен де өз полкамнан түсип жуўынып келсем дегенше, чай таяр болып, жолдасларым күтип отыр екен, төрт көз түўел қыр дөгерек чай ишиўге отырдық (*Г. Изимбетов*).

9. Бир гәп ишинде бағыныңқы гәплердің орынсыз көп келтирилиўи, әбиресе олардың бир типлес болып келиўи пикирди шубаланқы стип, тилдің көркемлігин төмендетеди хәм стильлик жақтан төмен етип көрсетеди.

Туўра хәм өзлестирілген гәплердің стилистикалық кәсийетлери

1. Туўра гәп сөйлеўиниң сөзин булжыптастан толық беретугын болғанлықтан, ол бир жағынан персонаждың характеристикасын да көрсетеди, оның образын тили арқалы анықлайды.

2. Автор сөзи де басқаның сөзин қосымша түсиндирип, баҳалап, жазыўшының қаҳарманға қатнасын билдирип, экспрессивлік хызмет атқарады.

— Мен де солай ойлайман,—дегенде Гүлжаның даўысы қалтырап кетти (*Ө. Айжанов*).

3. Автор сөзи әдетте «деди» феяли арқалы билдириледі. Ол сөз хәмме стиль ушын теңдей. Бирақ гейде ол қосымша деп бақырды, деп жекиринди, деп сүренледі, деп тонқылдады, хәм т. б. түрлерде келип туўра гәпни автордың көркем хәм хәр қыйлы оттенкалар менен бериўи ушын хызмет етеди.

4. Автор сөзи сондай-ақ сөйлеўиниң ишкі сөзини билдириўи де мүмкин.

5. Гейде туўра гәп автор сөзи арқалы бериледи, яғный туўра гәп персонаж тилинен емес, ал автор тилинен бериледи, Буны өзлик емес гәп деп атаўға болады. Онда персонаждың ойы, пикири, сөйлеў манерасы бериледи. Мысалы:

Ол қапа болып үйине келди. Өзиниң аўыр турмысы оны қатты ойландырды. Ертеңги күни не болмақшы? Ким оған, оның балаларына өз қолын берер дейсен!

Бундай гәплер көбинесе сораў ямаса үнлеў гәплерден болып, эмоциональлық жақтан бөлекленип турады.

ТИЛДІҢ КӨРКЕМЛЕЎ ҚУРАЛЛАРЫ

Жазыўда, сөйлеўде пикирдің ықшамдылығы, көркемділиги хәм оның өткирліги артыўы ушын тилдеги хәр қыйлы көркемлеў қураллары кең пайдаланылады. А. М. Горький көрсеткенидей-ақ, «тил—әдебиеттиң биринши элементи», себеби хәр қандай әдебий шығарманың көркемділиги оның тили арқалы, ондағы көркемлеў қураллары арқалы көринеди.

Тилдеги бундай көркемлеў қураллары, тийкарынан еки түрлі болады; лексикалық хәм синтаксислик.

Лексикалық көркемлеў қураллары троплар деп аталады, ал синтаксислик көркемлеў қуралларына стилистикалық (ямаса риторикалық) фигуралар делинеди.

1. ТРОПЛАР

Бир сөздің айырым контекстлерде өзиниң тийкарғы туўра мәнисинен басқаша аўыспалы мәшиде қолланылып, хәрқыйлы көркемлеў қураллы хызметін атқарыўы троп деп аталады. Троп-лар қатарына эпитет, тенеў, метафора, метонимия, синекдоха, ирония, аллегория, жанландырыў хәм перифраза киреди.

ЭПИТЕТ

Предмет ямаса хәрекетке тән болған белгини, қәсийетти, сананы айырықша анықтап, оны образлы етип көрсетиў ушын аўыспалы мәнде қолланылған сөз эпитет деп аталады. Мысаллар:

Жақты дүнья көрип қуўанған булақ,
Гүмис күлкі менен ақты сылдырап
(*И. Юсупов. «Булақ қаққында баллада»*).

Хош болып, алтын жағыстағы
Ливадия жүзимликлери
(*И. Юсупов. «Ливадия жүзимликлерине»*).

ТЕНЕЎ

Тенеў арқалы предмет ямаса кубылыс өз-ара салыстырылып олардың биреуі екіншісіне теңестіріу арқалы анықланады, түсіндириледі. Мысалы:

Жигирмада мәрттей болып,
Жүк көтерген нардай болып,
Арыслан киби ердей болып,
Күшиме толған күлсрим
(Бердақ, „Өмирим“).

Тенеўлер ҳәр қыйлы усуллар арқалы билдириледі: 1) келбетликтің усатыу мәніндеги-дай/|-дей/,-тай/|-тей аффикслери арқалы ҳәм 2) сыяқлы, яңлы, мисли, мысал, киби ҳәм т. б. тиркеуишлер арқалы Мысаллар:

Кеп далада кеўили дәрьядай тасып,
Бир жигит баратыр таң сәхәр шағы,
(И. Юсупов, „Саллана-доллана барар бир жанан“).

Ҳинд қолына түскен асыранды пилдей
Үнсиз жетегине ере бердим мен
И. Юсупов, „Мениң жигит уақтым, сениң қыз уақтым“.)

Бир жумақ пахтадай кеўилин ашып,
Шықты қарақалпақ қошақ күтпеге
(И. Юсупов, „Бул ақшам жұлдызлар сондай ири еди“).

Жұлдызлар кәрўаны аққан Қус жолы
Мисли дәрьядайын нур менен толы
(И. Юсупов, „Жұлдыз қызы“).

Сен қосық жазасаң, сөзиң мисли пал
(И. Юсупов, „Актрисаның ығбалы“).
Әттең телеграмма титирер қолымда
Ақ кептердің сынған қанаты яңлы
(И. Юсупов, „Тынбай жамгыр жауар Пярну жолында“).

Шектім мийнет мысал өгиз
(Бердақ, „Өмирим“)

МЕТАФОРА

Еки предмет яки кубылыстың қандай да бир ұқсаслық тәрепінше тийкарланып, оның биреуіне тийисли белгини ауыспалы мәниде екінши предмет пенен байланыстырып айтыўды метафора дейди. Бул жағлынан ол теңеўге ұқсас. Бирақ теңеўде тең-

елетуғын предмет, ҳәрекет ҳәм оның неге теңелетуғынлығын көрсетиўши екінши сөз қатар айтылауғын болса, метафорада тек оның екінши, яғный не менен теңелип турғанлығы ғана аңғарылады. Сондықтан да метафораларда образлылық күшлирек болып келеди. Мысаллар:

Жете алмай самаллар жылар,
Бир ғауқ етип кербаз волгалар
Басып өзін өтпекши болар
(И. Юсупов, „Машиналар жолға шығады“).

Жүрегимди тырнап жылар „Тәнаўбар“
(И. Юсупов, „Мениң жигит уақтым, сениң қыз уақтым“.)

Зарман арпа ишинде бир түп бийдайға
Бир қызалақ көриу әрманымыз бар
(И. Юсупов, „Еркеклер ролдомда“).

Таллар тик аяқтан басып
Жол бойында қатарласып
„Шайырым“ деп жабырласып
Қалар ығалып изимде
Кеўилим толар хош сезимге
(И. Юсупов „Туўған жер“).

МЕТОНИМИЯ

Еки предмет яки кубылыстың өз ара ишки ямаса сыртқы байланысына қарай ауыспалы мәниде қолланылған сөзлер метонимия деп аталады. Бундай байланыслар ҳәр қыйлы болады. Бир предмет арқалы оған байланысмы екіншиси түсіниледи:

- а) предмет ҳәм оның ишиндеги предмет арасындағы байланыс: еки тарелка иштим. (еки тарелка аўқат иштим).
- б) автор ҳәм оның шығармасы арасындағы байланыс:

Көз әйнегин қыйсайта кийип
Мичуринди оқыйды гейде
(И. Юсупов, „Пахтакеш бала“).

Фрак кийген сәтеп өзбек
Йошып оркестрди гөзлеп,
Шыбығын бир силтеп енди
Гүниреңтер Бетховенди (И. Юсупов, „Өзбекстан“).

- в) орын ҳәм сол орындағы атамалар арасындағы байланыс: Пүткил аудитория шайқым көтерди.
- г) ҳәрекет ҳәм сол ҳәрекеттің қуралы: Көрген-билгенинди ана шәт қағатуғыныңа жеткерип бир (Ә. Атажанов, „Дуўтар“).

СИНЕКДОХА

Синекдоха-метонимияның бир түри. Бунда бир предметтиң мәнисин еккинши предметке олар арасындагы мугдарлык катнашка байланыслы аўысады:

а) көплик санның орнына бирлик сан колланылады:
Жуўан курсак бай хәм ийшанды жойып,
Гелейди куткарды жолы Ленинниң
(А. Муўсаев, „Ленин“).

б) Пүтинниң орнына оның бөлсги колланылады:
Көп бийнул аўызлар басқылап оны,
Еркеклиги тутып гәрдийисекте
(И. Юсупов, „Еркеклер роддомда“).

Сышыл дүнья қосып талай басларды
Есап-шот қакқызып сынар досларды.
(И. Юсупов, „Жигиттиң сонындай бир
досты болсын“).

в) бирлик сан орнына көплик сан қолланылады:
Донжуанлар кетер ақыйысып
Сайлап шанышп қәдем қаслысын
(И. Юсупов, „Сулыўлар хәм шайырлар“).

ГИПЕРБОЛА ХӘМ ЛИТОТА

Гипербола-предметтиң ямаса кубылыстың турпатын, күшин, мәнисин асырып, күшейтип көрсетиўши сөзлер, Мысаллар:

Асқар таў Эльбрус аспанға тийген,
Сымбатлы ақ төсин көкше булт сүйген
(И. Юсупов, „Сағыныў“).

Хәр қәдем атқанда таўшан алса хәм,
Атасы арабтан туўры келсе хәм,
Әкеңниң көзини көрип қалса хәм,
Әлтир ийтинди, Дүйсен кәндекли
(Әжинияз).

Бир қәлем тартқанда гүллер ғұмшаласын,
Жуп қәлем-жылғада суўлар ҳағласын,
Үш қәлемде бұлбил шегип наласын
Ышқы пәрьядында пәрўана болсын
(И. Юсупов, „Қызың гөзгал болсын, шайра болсын“).

Литота—гиперболага қарама-қарсы мәниде болып предметтиң ямаса кубылыстың турпатын, күшин, мәнисин, жүдә киширейтип, пәсейтип көрсетеди. Мысалы:

Аўзынан сарысы кетпеген еле
Сен бир палапансан
(И. Юсупов, „Актрисаның ығбалы“).

ИРОНИЯ

Ирония—сөзди оның туўра мәнисине керсинше мәниде колланыў. Сонлықтан да ирония хәр қыйлы астарлы мәнини аңлатып, сатиралық хәм юморлық шығармаларда, тымсалларда көплен ушырасады. Мысалы:

Қус патшасы бөләрлықтай қус го Фарға дүньяда
(И. А. Крылов, Фарға хәм түлки, Д. Айтмуратов
аудармасы).

АЛЛЕГОРИЯ

Аллегория абстракт мәнидеги түсиниклерди турмыстағы конкрет образлар жәрдеми менен көрсетеди. Аллегория көбинесе тымсалларда колланылып, онда адамлардың хәр түрли қәсийетлери, минезлери хәр қыйлы хайўанлар арқалы сыпатланады. Мәселен, хийлекерлик—түлки, ацқаў—ешек, ашкөз—қасқыр хәм т. б. Мысалы:

Байлар—қасқыр, түлки, халық қоян екен
Қараңғы қаплаган қайғы заманда
(Бердақ, „Заманда“).

ЖАНЛАНДЫРЫҰ

Жанландырыў арқалы жансыз предмет хәм абстракт түсиниклер адамларға тән болған қәсийетлерге белгилерге ийе болады. Мысаллар:

Аспанға сер салып бақсан,
Жулдызлар сөйлесер ақшам
(И. Юсупов, „Кеўил кеўилден суу ишер“).

Буйра жалып желкидетип паровоз шабар,
Қант заводы мойын созар таў қыспағынан
(И. Юсупов, „Алатаудан самал“).

Егилген гүжимлер былғар қурашын
(И. Юсупов, „Дала эрманлары“).

ПЕРИФРАЗА

Перифраза аркалы предмет ямаса кубылыстың аты тиккелей аталмай, тек оның тийкарғы белгилери ямаса характерли айырмашылыктары атап көрсетиледи. Мысалы, „Бозатаўдың“ авторы, яғный Әжинияз. Биринши космонавт—Ю. А. Гагарин, хэм т. б.

Мысалы:

Сол таўлардың қабағында
Шахымәрдашның бағында,
Курбан болып таң шағында,
Жағар ериктиң суңқар қусы,
Инқылабтың мәрт жыршысы
(И. Юсупов. „Өзбекстан“).

Мысалдағы сөзлер аркалы қосықтың өзбек совет шайыры Хамза ҳаққында скенин түсинемиз.

2. СТИЛИСТИКАЛЫҚ ФИГУРАЛАР

Тилдин көркемлеу қуралларының ишинде стилистикалык фигуралар да үлкен орын тутады. Стилистикалык (ямаса риторикалык) фигуралар—бул айрықша қурылған синтаксислик дизбеклер ямаса гәплер болып, олар тилдиң образлылығы үшін хызмет етеди. Стилистикалык фигуралардың төмендеги түрлери кеңирек қолланылады.

ИНВЕРСИЯ

Инверсия (лат. *inversio* — орын алмастыруу) — гәпке айрықша көркемлик (экспрессивлик) беріу мақсетинде гәп ағзаларының кәдимги (туўра) орын тәртібиниң өзгертилип, қандай да бир ағзаның орын алмасын келиуи. Мысаллар:

Енди жүре алмассаң сен арамызда
Таттың ышқы отының татлы азабын,

Сырастың ақшамы жұлдызлар менен
(И. Юсупов.)

Мысаллардағы сөзлер туўра орын тәртібинде қолланылғанда онша көркемдилек сезилмейди.

АСИНДЕТОН

Асиндетон (грек. *asyndeton*—байланыссыз) ямаса дәнекерсизлик — үяқыялардың тез алмасыуын көрсетиу үшін биргелкили

ағзалардың ямаса гәплердин дәнекерсиз қолданылуы. Ол аркалы динамикалык хәркет, жеделлилик аңлатылады. Мысалы:

Турды шофер, машинаға ход берди,
Тас бөгеттен еби таўын өткерди,
Қустай ушты,
Барып жетти Төрткүлге,
Сол ақшамда сум хабарды жеткерди.
(И. Юсупов.)

ПОЛИСИНДЕТОН

Полисиндетон ямаса көп дәнекерлилик (грек. *polysyndeton*—көп байланыссыз) — айтылажақ сөзлерге логикалык хэм интонациялык жақтап дыққат аударылуы үшін оларды байланыстыруушы дәнекерлердин бир неше мәртебе қайталанып, интонацияда иркиниш пайда болуы. Мысалы:

Ең пайызы ақшамлардың бири еди,
Хаўа сондай ашық, самал да сам-саз,
Хэм шайырлық сәубет, хэм күлкі, хэм саз,
Хэм көкте жұлдызлар сондай ири еди
Билсең енди мениң бойымды бүгін
Хэм кайғы, хэм шадлық бийлегенин
(И. Юсупов.)

АПОСИОПЕЗА

Апосиопеза (грек. *apostrophe* жасыруу) — оқыушы ямаса тыңлаушының айтылажақ ойға, пикирге дыққатын аударуу үшін гәптиң ортасында ямаса кейинде үзиліске түшип тамамланбай қалуы. Мысаллар:

Қой, жылауық болман... Чай койың, қәне...
(И. Юсупов.)

Яқ... қыстаўмыз...
Жақында сайлау бар,
Күтип отыр ол жақта,—деди...
(И. Юсупов.)

АНАФОРА

Анафора (грек. *anaphora*—жоқарыға шығаруу) — гәптиң басында бирдей сөзлердин ямаса конструкциялардың қайталанып келиуи аркалы жасалатугын күшейткиш фигура. Мысалы:

Еки дәрья бир теңизге аққандай
Еки бала бир курсакта жатқандай
(И. Юсупов.)

Эпифора (грек. ері—кейін, phoros—кейіні)—гәптиң соңында бірдей сөзлер ямаса сөз дизбеклерінің қайталаныуынан дүзілген фигура. Мысалы:

Газ келер, газ келер, қоныр газ келер,
Газ келген сайын бәхәр, жаз келер (И. Юсупов).

ПАРАЛЛЕЛИЗМ

Салыстырыу мәнісіндегі қосылас қатар турған гәплердің, конструкциялардың синтаксислік жақтан ұқсас болып қурылыуына параллелизм дейнеди. Параллелизм көбінесе поэтикалық шығармаларда жиі ушырасады. Мысалы:

Өзин Бердақ сезер, өзін хан сезер.
Ексең нәл болайын мен бағың ушын,
Гүтсаң шат болайын шарбағың ушын (И. Юсупов).

РИТОРИКАЛЫҚ ҚАРАТПА

Риторикалық қаратпа (грек. rhetor—оратор) адам ямаса басқа да предметтерге қарата айтылған қаратпа арқалы оларға сыпатлама беріліп, автордың қатнасының билдирилиуі. Мысалы:

Айтшы, суу бойында турған қара тал,
Не деген дилбарсаң сен, айналайын.
Гүжим, гүжим! Ел сәнісең,
Ағашлардың султанысан (И. Юсупов).
Қайдасаң, әзийзим, әй қара көзім
О жарық жұлдызым, әй шийрин сөзім
(Ш. Халмуратова).

Сен мәңгі азатсаң, жолдас Арыұхан,
Хей, көп азап көрген қарақалпақ қызы (И. Юсупов.)

РИТОРИКАЛЫҚ СОРАУ

Риторикалық сорау—жууап алыу үшін емес, ал тек айтылажақ пикирге тыңлаушының дыққатын аударыу үшін қойылған сорау. Мысаллар:

Мәмлекетлік экзаменди
Тапсырып болса иркилместен,
Студентке қандай бахыт?
Сол күнлер шығар ма естен? (И. Юсупов).

Эллипсис (грек. elleipsis—түсіп қалуы)—тауып қойыуға болатұғын бір гәп ағзасының (көбінесе баянлауыштың) гәпте түсірилип айтылыуы хәм соған байланыссыз хәрекеттің, жеделликтиң күшейтилип көрсетилиуі. Мысаллар:

Тентекке жудырық, мәжнүнгә урыш,
Жиллигә төбеләш, палұанға тутьш,
Бедәүге йууырыш, бууданға йуриш (Әжинияз).

Гармонь дауысына қосылған тақ-тақ аяқ ойындары, ритмді қол шаппатлаулар, дуұтарға қосылған шадам қосықлар... Шетіректе жұптылардың жасырын сөйлесіулері..., ингалап жылаған бөпесін қос алақанына жатқарып бесік қылып тербеткен жигиттер, келиншектер... (Т. Қайыпбергенов).

ГРАДАЦИЯ

Градация (лат. gradatio—кем-кемнен көтерілиуі)—гәптегі біргелкиди ағзалардың мәнділік жақтан кем-кемнен күшейтилип (ямаса пәсейтилип) берилиуі. Мысаллар:

Үмітсіз ышқы өртеди оны, күл етті; (И. Юсупов).
Мәрдиқарға кеткенлердің көби өлди, өшти, жоқ болды
(М. Дәрибаев).

АНТИТЕЗА

Антитеза (грек. antithesis—қарама-қарсы қойыу)—сөйлеудің өткірлігін арттырыу мақсетінде бір фразада қарама-қарсы, контраст түсініклердің қолланылыуы. Мысаллар: ↓

Жұртқа әсел, маған өт қалтасаң сен
Қартлар сізге ұсап жасарсақ дейди,
Ал мен сіздей болып қартайсам деймен
Сонда бір сен болып шадлығым, қайғым,
Турдың көз алдымда, Әмиудің қызы (И. Юсупов).

ОКСИМОРОН

Оксиморон (грек. oxymoron) бири бирине қарсы мәнідегі сөзлердің өз ара дизбеклесіп, айрықша жаңа мәнідегі түсінікті пайда етиуі: өли жанлар, тири өлік. Мысалы:

Әжайып бахытсыз, бахты қараман (Қунхожа).

МАЗМУНЫ

Алғы сөз	3
Кіріспө. Тил стилистикасы предмети хэм онын уазыйпалары	3
I Тил стильлери	7
Функциональ стильлер	9
II Фонетикалык стилистика	18
III Лексикалык стилистика	20
IV Сөзлердин жасалыуындагы стилистикалык өзгешелликлер	41
V Морфологиялык стилистика	44
VI Стилистикалык синтаксис	68
Тилди көркемдеу кураллары	77
1. Троптар	77
2. Стилистикалык фигуралар	82

Айжарык Бекбергенов

СТИЛИСТИКА КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА

На каракалпакском языке

Издательство „Каракалпакстан“
Нукус—1990

Ғисмуратов

Редакторы Е. Ерекеев
Худ. редактор А. Аметов
Тех. редактор З. Алламурагов
Корректор Т. Махсудова

ИБ № 3843

Терипте берилген уақты 29. II. 1989-ж. Басырға рұқсат етилген уақты 5. V. 1989-ж. Қағаз форматы 60X90^{1/16} Типографиялық қағаз № 2. Әдебий гарштура кегль 10. Жоқары баспа усылында басылды. Көлеми 5,5 баспа табак. 6,1 есап баспа табак. Заказы № 940. Тиражы 3000. Бағасы 20 т.

„Қарақалмақстан“ баспасы, 742000. Нөкис қаласы,
К. Маркс көшеси 9.

ҚК АССР Баспа, полиграфия дәм китап саудасы ислери бойынша Мәмлекетлик комитетинин „Правда“ газетасынын 50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты.
742000. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси 9.